

Demands and characteristics of women's political and social movements During the constitutional revolution

Faezeh Tavakoli^{*}, Ali Bigdeli^{}**

Nemat Ahmadi Nasab^{*}**

Abstract

The investigation of women's political and social movements during the constitutional revolution and their historical developments is based on the dominant historical discourses. The question of this research is what was the status of women's political and social movements during the constitutional revolution based on the characteristics and demands of women? The purpose of this research is based on the historical discourses of the constitutional period, the way of presence and participation and the conditions faced by women's movements from the point of view of the characteristics of the movements and their achievements. This research uses the method of historical studies with an analytical approach - Description, features and demands of women in the constitutional period. In order to address this research, there is a lack of research on the demands and characteristics of women's movements in terms of collective behavior, political struggle, direct and indirect action. From the findings of the research, some actions of women show that they are present with different strata of society with Economic demands are in the flow of movements such as the bread riots and.... and some cases, Women's conditions in women's social and political movements progressed from an exclusive form to collective institutions.

^{*} Ph.D. Candidate of History, Central Tehran Branch of Islamic Azad University, Tehran, Iran, faezhtavakoli@yahoo.com

^{**} Professor of History, Central Tehran Branch, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (Corresponding author), alibigdelihist@yahoo.com.

^{***} Assistant Professor of History, Central Tehran branch of Islamic Azad University, Tehran, Iran, nematahmadi@gmail.com

Date received: 25/04/2023, Date of acceptance: 06/12/2023

Keywords: Social, political movements, women, constitutional revolution, characteristics and demands.

Introduction

The constitutional period is the beginning of great changes in Iranian society in the modern period. The emergence of women activists in the political and social arenas of the constitutional period has brought with it the origin of important developments in the way of fighting the inequalities of this huge segment of the society. The study and research on social and political movements, although it is under the category of sociology and belongs to according to Giddens, social movements are an obvious feature of the modern world, but the study of history in the form of sociology is a framework that gives us a clear understanding of past and present events through the legal investigation of society and its transformation. From the participation and presence of women in social and political actions. From the Qajar period and then in the constitutional period to the formation of semi-secret women's associations and participation in various movements of that period to the formation and spread of publications, girls' schools in later periods and the formation of the Eastern Women's Congress and the participation of women in political parties and the formation of civil institutions, it has been coherently discussed.

The investigation of women's political and social movements during the constitutional revolution and their historical developments is based on the dominant historical discourses. The question of this research is what was the status of women's political and social movements during the constitutional revolution based on the characteristics and demands of women? The purpose of this research is based on the historical discourses of the constitutional period, the way of presence and participation and the conditions faced by the women's movements from the perspective of the characteristics of the movements and their achievements.

Materials & Methods

This research is based on the method of historical studies, with an analytical-descriptive approach, the characteristics and demands of women during the constitutional period. In order to address this research, there is a research gap regarding the demands and characteristics of women's movements in terms of collective behavior, political struggle, direct and indirect action.

Discussion & Result

The findings of this research, based on the discourses of the history of the constitutional period and the transition from the traditional period to the modern period, women raised their demands and actively participated in contemporary developments by direct and indirect presence. Analyzing the characteristics of women's presence and participation in the political and social movements of the constitutional period paves the way for the role and influence of women in Iranian society in moving forward. In this research, an attempt is made to answer this question: the role and position of women's political and social movements and their presence in the social and political developments of the constitutional period, which is the beginning of comprehensive changes in the field of women, with which characteristics and based on which of the society's opinions Scientists who have researched about women?

Scientific and theoretical study of women's movements according to the course of social and political developments of the constitutional period recounts various aspects and presents a clear picture of the visible and hidden role of women. The movements and presence of women in various dimensions in important and decisive periods of Iran and their role as an influential population is an important part of the life of the people of Iran. There is a research gap in this issue regarding women's movements and research in identifying the important components of movements (collective behavior, collective action, political struggle, direct and indirect action) in the forward movement of Iranian women. Movement is a kind of collective behavior that occurs among people because people have common understanding and expectations of political and social life. Women's actions to achieve common goals and transformative combinations of their interests and organizing and mobilizing opportunities and networking in strategic situations with role-playing, gain meaning and meaning, and by rereading the movements and analyzing the opportunities and threats that Iranian women They faced it with a historical view of the past.

Conclusion

Looking at the women's movement and their presence in the constitutional revolution, the following features can be found in women's movements in this period:

- Iran's women's movement is a historical trend with its highs and lows, descents and declines.
- This movement is affected by external currents and some internal necessities.

- Government and religion are two effective institutions in the formation of women's demands.
- There is a relationship between the discourses of the government and the discourses of civil demands. This relationship is either convergent or divergent.
- The patriarchal rule and the rule of the authoritarian government together have put additional pressure on the women's movement.
- The origin of the women's movement in this period was the educated women of the upper middle class in Tehran and the big cities of Iran. Leaders of the movement, publications and women's associations have also been present in several other big cities (apart from Tehran) such as Tabriz, Isfahan, Shiraz, Mashhad and Rasht.
- Examining women's publications and relations during this period shows that there was a connection between women's groups in different cities and also women's groups living in Tehran. They were familiar with each other's words and writings, and it seems that there were direct and indirect connections between the activists of the movement.
- The movement was supported by some male intellectuals. It seems that intellectual men influenced by the discourse of modernism, such as Vakil al-Raaya, Mirzadeh Eshghi, and Akhundzadeh mentioned egalitarian ideals.
- The women's movement in this period is generally limited to intellectuals, and considering the conditions of the Iranian society at that time, as well as the power and capabilities of women's rights activists, the ability to publicize women's demands was limited even among the middle classes of Iranian society.
- The women's movement in this period is a demand-oriented movement, and its main demand is around "women's access to education and knowledge acquisition."
- The women's movement in this period has an incoherent structure with limited possibilities and opportunities for activity.
- In this period, the women's movement had a wide connection with nationalism. Despite the limitations faced by women activists at that time, the examination of their activities shows that.

Bibliography

- Akhundzadeh, Feth Ali (1356), plays, six plays and one story, translated by Mohammad Jafar Qarajeh Daghi, Tehran, Khwarazmi Publications. [in Persian]
- Afari, Zhante, (1379) Iran's Constitutional Revolution 1905-1911, translated by Reza Rezaei, Tehran: Bistun.[in Persian]

85 Abstract

- Afari, Janet, (1377) Associations of women's diseases in the constitutional movement, translated by Dr. Javad Yousefian Bija, Banu publication. [in Persian]
- League, Mansoureh (1360), Memoirs of Taj al-Sultaneh, Tehran, Tarikh publication. [in Persian]
- Gayan, Mansoura (1388) Women who wore hats under the mask, the life of Malik Taj Khanum al-Sultaneh, Iran Tarikh publication. [in Persian]
- Ahmadi Khorasani, Noushin; Ardalan, Parvin, (2018), Senator, Tehran, Development. [in Persian]
- Insafpour, Gholam Reza, (1369) Women's Power and Status in Historical Periods, Tehran, Nesbi Kanon Kitab Company. [in Persian]
- Taj al-Sultaneh, Memoirs, (1371) by the efforts of Mansoureh Laghyan (Nizam Mafi), Iran's history book. [in Persian]
- Paydar, Parveen, (1379) Women in the political process of Iran in the 20th century, translated by Shahram Zarandar, Tehran: Iranian Society. [in Persian]
- Bashirieh, Hossein (1372) Revolution and political mobilization, Tehran, University of Tehran. [in Persian]
- Bashirieh, Hossein (1374) Political Sociology, The Role of Social Forces in Political Life, Tehran Publishing House. [in Persian]
- Khosropanah, Mohammad Hossein, (1381) Iranian women's goals and struggles (constitutional revolution to the Pahlavi monarchy), Payam Mozor publication. [in Persian]
- Dehkhoda, Ali Akbar (1377), Mohammad Moin, Ali Akbar Dehkhoda, editor Hamid Hosni, Tehran University Press; [in Persian]
- Ritzer, George, (2018) Theory of Sociology, translated by Hoshang Naibi, Ney Publishing. [in Persian]
- Sanasarian, Elise, (1384), Women's Rights Movement in Iran, translator; Noushin Ahmadi Khorasani, Tehran, Akhtaran. [in Persian]
- Shirali, Fatemeh (1384) Tehran Associations in the Constitutional Era, Tehran, Baran Andisheh Publications. [in Persian]
- Foucault, Michel, (1384) Truth and power, translated by Babak Ahmadi, book of doubts. [in Persian]
- Cohen, Stafford (1369) Theories of Revolution, translated by A. Tayyeb, Qoms Tehran. [in Persian]
- Giddens, Anthony (1374), An Introduction to Sociology, translated by Manouchehr Sabouri, Nei Publications. [in Persian]
- Mostofi, Abdallah (1371) Narration of my life or the social and administrative history of Qajaria, Tehran, Zovar. [in Persian]
- Moshirzadeh, Hamira, (2012) Income of Social Movements, Imam Khomeini Research Institute Publications. [in Persian]
- Malekzadeh, Mehdi (1383), History of the Constitutional Revolution, Volume 1, Sokhon Publications. [in Persian]
- Malekzadeh, Elham (2015) "The situation of charity affairs in Tehran during the constitutional period", Treasure of Documents. [in Persian]

- Momeni, Mohammad Baqir, (2013) Religion and government in the era of constitutionalism, Sweden, Baran publishing house. [in Persian]
- Nazim-ul-Islam Kermani, Mohammad (1377) History of Iranian Awakening, Tehran, Pikan Publications. [in Persian]
- Nash, Keith (2010), Globalization, Politics and Power; A discussion in the sociology of political communication, translated by Mohammad Taghi.[in Persian]
- Azdanlou, Hamid, Michel Foucault: Thought and the Unthought, Political and Economic Information, 2009, No. 7-8, pp. 186-185. [in Persian]
- Shams Newspaper, Iran's National Documents Organization. [in Persian]

مطالبات و ویژگی‌های جنبش‌های سیاسی، اجتماعی زنان در دوره انقلاب مشروطه

فائزه توکلی*

علی بیگدلی**، نعمت احمدی نسب***

چکیده

بررسی جنبش‌های سیاسی، اجتماعی زنان در دوره انقلاب مشروطه و سیرتحولات تاریخی آنان با تکیه بر گفتمانهای غالب تاریخی است. سؤال این پژوهش این است که جایگاه جنبش‌های سیاسی، اجتماعی زنان در دوران انقلاب مشروطه با تکیه بر ویژگیها و مطالبات زنان چگونه بوده‌است؟ هدف از این پژوهش بنا بر گفتمانهای تاریخی دوره مشروطه، نحوه حضور و مشارکت و شرایطی که جنبش‌های زنان با آن مواجه بودند از منظر ویژگی‌های جنبش‌ها و دستاوردهای آن، پژوهش شده است. این پژوهش به فراخور روش مطالعات تاریخی، با رویکردی تحلیلی - توصیفی، ویژگیها و مطالبات زنان در دوره مشروطه است. در ضرورت پرداختن به این پژوهش خلاء تحقیق در مورد مطالبات و ویژگیهای جنبش‌های زنان به لحاظ رفتارهای جمعی، مبارزه سیاسی، اقدام مستقیم و غیر مستقیم می باشد. از یافته‌های تحقیق، برخی کنشهای زنان نشان از حضور آنان در کنار اقبال مختلف جامعه با مطالبات اقتصادی در جریان جنبشهای مانند بلوای نان و ... است و مواردی هم به فراخور شرایط اختصاصی زنان در قالب جنبش اجتماعی، حرکت‌های زنان را از شکل انحصار گرایانه به سوی تشکلهای جمعی، انجمن‌ها و در دوره‌های بعد و تشکیل نهاد عمومی فراگیر سوق می دهد.

* دانشجوی دکتری تاریخ، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، faezytavakoli@yahoo.com

** استاد تمام، گروه تاریخ دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، alibigdelihist@yahoo.com

*** استادیار تاریخ، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، nematahmadi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۵

کلیدواژه‌ها: جنبش‌های اجتماعی، سیاسی، زنان، انقلاب مشروطه، ویژگی‌ها و مطالبات.

۱. مقدمه

در علم جامعه‌شناسی؛ جنبش‌های اجتماعی به مثابه جریانی از کنش‌ها و تلاش‌ها از سوی مجموعه افراد تعریف می‌شود تا جایی که آلن تورن جامعه‌شناسی را علم جنبش‌های اجتماعی می‌داند. با استناد به این تعریف "حضور زنان" در تحولات اجتماعی دوره مشروطه به عنوان سرآغاز جنبش‌های اجتماعی و سیاسی در دوره‌های تاریخ معاصر ایران می‌باشد. دوره مشروطه آغازگر تحولات شگرف در جامعه ایران در دوره مدرن شد. ظهور کنشگران زن در عرصه‌های سیاسی اجتماعی دوره مشروطه منشاء تحولات مهمی در راه مبارزه با نابرابری‌های این قشر عظیم جامعه را با خود به همراه داشت. مطالعه و پژوهش در مورد جنبش‌های اجتماعی سیاسی اگرچه در زیر مجموعه علم جامعه‌شناسی جای دارد و به عقیده گیدنز جنبش‌های اجتماعی ویژگی آشکار دنیای مدرن می‌باشند؛ اما مطالعه تاریخ در قالب جامعه‌شناسی چارچوبی است که مارا به درک روشن از وقایع گذشته و حال از راه بررسی قانونمند جامعه و دگرگونی آن نایل می‌کند. از آنجا که منظم شدن روابط اجتماعی محصول کنش اجتماعی است و جنبش‌های اجتماعی؛ عوامل جمعیتی کنش اجتماعی هستند، بنابراین جنبش‌های اجتماعی برخلاف عقیده نظریه پردازان بسیج منابع، وقایعی استثنائی و مهیج نیستند؛ به عبارتی، آنها به طور دائمی در قلب حیات اجتماعی جای دارند. اگر کنش اجتماعی به درستی درک شود باید شرایط ظهور جنبش‌های اجتماعی به عنوان بازیگران اجتماعی را به حساب شمار آورد (نش، ۱۳۸۰: ۱۶۳) دیگران که اگر میان گذشته، حال و آینده یک جریان اجتماعی پیوند و ارتباط قائل شویم، نقش حضور زنان و جنبش‌های زنان از آغاز حرکت‌ها و مبارزات آزادیخواهانه در جهت نیل به قانون‌مداری و مشارکت در تحولات جامعه ایران در دوره مشروطه به لحاظ حرکت‌های پیشرو زنان و بازنگری مطالبات آنان در جهت نیل به اهداف جنبش‌های زنان اهمیت دارد.

در این پژوهش از مشارکت و حضور زنان در کنش‌های اجتماعی، سیاسی از دوره قاجار و سپس در دوره مشروطه تا تشکیل انجمن‌های نیمه سری زنان و حضور در جنبش‌های گوناگون آن دوران تا تشکیل و رواج نشریات و مدارس دختران در دوره‌های بعد و تشکیل کنگره نسوان شرق و مشارکت زنان در احزاب و تشکیل نهادهای مدنی زنان به طور منسجم پرداخته شده است. از دست‌آوردهای این پژوهش بنا بر گفتمانهای تاریخ دوره مشروطه و عبور از دوره

سنت به دوره مدرن زنان مطالباتشان را طرح و با حضور مستقیم و غیر مستقیم در تحولات معاصر شرکت فعال داشتند. واکاوی ویژگی‌های نوع حضور و شرکت زنان در جنبش‌های سیاسی، اجتماعی دوره مشروطه راه را برای نقش و تأثیر گذاری زنان در جامعه ایرانی در حرکت‌های بعدی می‌گشاید.

۲. بیان مسئله

تاریخ معاصر ایران در زمینه جنبش‌های سیاسی و اجتماعی زنان نیازمند پژوهش جامعی است تا رویدادها و حرکت‌های تحول‌خواه زنان را بررسی و با استفاده از نظریات جامعه‌شناسان زنان ویژگی‌ها و مطالبات آنان تحلیل می‌شود. در این پژوهش تلاش بر این است تا به این مسأله پاسخ داده شود: نقش و جایگاه جنبش‌های سیاسی، اجتماعی زنان و حضور آنان در تحولات اجتماعی و سیاسی دوره مشروطه که سرآغاز تغییرات فراگیر در حوزه زنان می‌باشد با کدام ویژگی‌ها و مبتنی بر کدامیک از آرای جامعه‌شناسان که در مورد زنان پژوهش نموده‌اند مطابقت بیشتری دارد؟

۱.۲ اهمیت و ضرورت پژوهش

مطالعه علمی و نظری چگونگی جنبش‌های زنان با توجه به سیر تحولات اجتماعی، سیاسی دوره مشروطه ابعاد گوناگونی را بازگو نموده است و تصویری روشن از نقش پیدا و پنهان زنان ارائه می‌دهد. جنبشها و حضور زنان در ابعاد گوناگون در مقاطع مهم و سرنوشت ساز ایران و نقش آفرینی آنان به عنوان جمعیتی تأثیر گذار بخش مهمی از زندگی مردم ایران زمین است. خلاء پژوهشی در این موضوع در خصوص جنبش‌ها و حرکت‌های زنان و تحقیق در شناسایی مولفه‌های مهم جنبش‌ها (رفتارهای جمعی، اقدام جمعی، مبارزه سیاسی، اقدام مستقیم و غیر مستقیم) در حرکت ترقی خواهانه زنان ایران ضروری است. جنبش به نوعی رفتاری جمعی است که در میان انسان‌ها به این دلیل رخ می‌دهد که اشخاص فهم و انتظارات مشترکی از حیات سیاسی، اجتماعی دارند. کنش‌های زنان برای رسیدن به اهداف مشترک و ترکیب‌های تحول‌آفرین منافع آنان و سازماندهی و بسیج فرصت‌ها و شبکه‌سازی در موقعیت‌های استراتژیک با نقش آفرینی، معنا و مفهوم پیدا می‌کند و می‌توان با بازخوانی حرکت‌ها و واکاوی فرصت‌ها و تهدیداتی که زنان ایرانی با آن روبرو بودند؛ نگاه تاریخی به گذشته داشت.

در پژوهش‌های انجام شده در حوزه زنان در تاریخ معاصر قالب تحقیقات به نقش زنان در عرصه‌های محدود اشاره نموده اند اما در قالبی یکپارچه و ممتد سیر تأثیر گذاری فعالیت زنان که برگرفته از جنبش‌های اجتماعی سیاسی در تاریخ معاصر ایران است ارایه نشده است و ویژگی این تحقیق پیوستگی و سیر طولی و عرضی جنبش‌های زنان می باشد.

۲.۲ اهداف پژوهش

۱.۲.۲ هدف کلی

ویژگی‌های جنبش‌های اجتماعی سیاسی زنان ایران در دوره مشروطه کدام است؟

۲.۲.۲ اهداف اختصاصی

۱. مولفه‌ها و ویژگی‌های گفتمانی حضور و جنبش‌های زنان در دوره مشروطه ایران کدام است ؟
۲. سیر حضور زنان در جنبش‌های دوره مشروطه و فراز و فرودهای آن چیست؟
۳. جنبش‌های اجتماعی سیاسی زنان در دوره مشروطه مطابق بر کدام نظریات است؟
۴. دستاوردهای جنبش‌های اجتماعی سیاسی زنان در دوره مشروطه کدامند؟

۳.۲ فرضیات پژوهش

۱. فرضیه کلی: ویژگی‌های جنبش‌های اجتماعی سیاسی در دوره مشروطه ایران برگرفته از شرایط گفتمانی جامعه ایران و متأثر از گفتمان‌های دوران مدرن بوده است.
۲. فرضیه‌های اختصاصی:
 - مولفه‌ها و ویژگی‌های گفتمانی جنبش‌ها و حضور اجتماعی سیاسی زنان برابری خواهی بوده است.
 - سیر جنبش‌های اجتماعی سیاسی زنان در جهت استیفای حقوق مدنی بوده است.
 - نوع جنبش‌های اجتماعی سیاسی زنان در دوره مشروطه ایران از جنبش‌های جهانی زنان متمایز می باشد.

مطالبات و ویژگی‌های جنبش‌های سیاسی زنان در دوره ... (فائزه توکلی و دیگران) ۹۱

- دستاوردهای جنبش‌های اجتماعی سیاسی زنان در ایران متعدد بوده گرچه از دستیابی کامل به حقوق فردی و اجتماعی فاصله دارد.

۳. تعاریف مفهومی متغیرها

۱.۳ جنبش‌های اجتماعی: فرهنگ واژگان آکسفورد از جنبش اجتماعی به عنوان جریان یا مجموعه‌ای از کنش‌ها و تلاش‌ها از سوی مجموعه‌ای از افراد تعریف می‌کند که به شکل کم و بیش پیوسته به سمت هدف خاصی حرکت می‌کنند یا به آن گرایش دارند (بنکس، ۱۹۷۲: ۷). جنبش اجتماعی را می‌توان کوشش جمعی برای پیشبرد منافع مشترک یا تعیین هدف مشترک از طریق عمل جمعی خارج از حوزه نهادهای رسمی تعریف کرد (گیدنز، ۱۳۷۲: ۶۷۲). جنبش اجتماعی به نوعی تحول است نه بحران چنانکه در تحولات دوره مشروطه کنش‌های مردمی منجر به پیدایش تحولات گسترده در حوزه اجتماع و سیاست شد.

۲.۳ جنبش‌های سیاسی زنان: عرصه فعالیت و حضور زنان به عنوان جمعیت قابل توجه و تاثیرگذار در سپهر عمومی ایران در حوزه‌های متعدد اجتماعی از نهادهای آموزشی، دینی، درمانی تا ورود به دیوان سالاری و مناصب گوناگون اجتماعی سیاسی در مقاطع تاریخی معاصر می‌تواند حضور و جنبش اجتماعی سیاسی به شمار آید. باید در نظر داشت که تمامی تحولات تاریخ معاصر به صورت حضور زنان در وهله نخست خود را نمایانده است و سپس به شکل حرکت‌های جمعی زنان همراه با مردان نقش آفرینی نموده اند لذا در مورد نقش آفرینی زنان، دو مولفه حضور و کنشگری در جنبش اجتماعی زنان باید مد نظر قرار گیرد.

۳.۳ انقلاب مشروطیت: واژه «انقلاب» از مصدر عربی از ریشه انفعال و در لغت به معنی برگشتن، برگشتن از کاری و حالی، واژگون شدن، تحول، تبدل (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل انقلاب) و... به کار رفته است. انقلاب یا تحول انقلابی در مفهوم عام آن، در مورد رویدادهایی به کار می‌رود که طی آن‌ها ساختارهای کهن از میان رفته و ساختارها یا نگرش‌های تازه و تجربه‌نشده جایگزین آن‌ها شده یا در حال جایگزین شدن باشند (کوهن، ۱۳۶۹: ۲۰-۲۱).

۴.۳ مشروطیت: مشروطه به معنی حکومت قانونی نه در عربی مستعمل بود و نه در فارسی، بلکه این کلمه به وسیله ترکان عثمانی وارد زبان فارسی شده است و معنی آن حکومت قانونی و مرادف با کنستیتوسیون فرانسوی است. (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مشروطه)

۵.۳ انقلاب مشروطیت ایران: یکی از بزرگترین وقایعی است که در تاریخ معاصر ایران بالاترین تحول را در شئون سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ایران به وجود آورد و حکومت استبدادی را واژگون کرد و حکومت ملی را که پایه آن بر اساس فلسفه نوین و رشد فکری و عقل و آزادی و عدالت است برقرار سازد و آزادی عقیده و تساوی حقوق افراد و حکومت مردم بر مردم را در ایران استوار کند و تقدیرات ملک و ملت را به خود مردم سپارد و مردم را در وضع قوانین مناسب با اخلاق و صلاح جامعه مختار و آزاد نماید. (ملک زاده، ۱۳۸۳: ج ۱ ص ۳۴)

۴. پیشینه پژوهش

برخی از منابع مورد بررسی در این پژوهش منابع خارج کشور و برخی منابع داخل کشور است و شامل پایان نامه های دانشگاهی است. در زیر به برخی از منابع اشاره می شود:

الف) سیاست های جنسی، مطالعه ای موردی فمینیستی در ایران». توسط الف... سارا، (۲۰۰۷) به عنوان پایان نامه در دانشگاه بولویوانجام شده است. این پژوهش به برخی الگوهای جامعه شناسی سیاسی به ویژه نظریه پردازی های نظری مربوط به جنبش های زنان پرداخته است. نویسنده "وابستگی سیاسی"، "ارتباطات"، "اهداف جمعی" و "هویت جمعی" را به عنوان مشخصات اصلی جنبش زنان در نظر گرفته که برخی از مولفه های آن تا حدودی با نظریه بلومر در مورد جنبش های اجتماعی همخوانی داشته است. در این تحقیق به شرکت در انتخابات و حق رأی و حق آموزش زنان در سال های پس از مشروطه ذکر کرده و به مطالبات زنان در این محورها اشاره کرده است.

ب) پژوهشی تحت عنوان «جنبش حقوق زنان در ایران» توسط الیز سانساریان (۱۹۸۲) انجام شده که توسط نوشین احمدی خراسانی به زبان فارسی ترجمه شده است. سانا ساریان آثار و نوشته های نظری در مورد جنبش های اجتماعی را مبهم دانسته است و با الهام از نظریات جامعه شناختی توانسته چارچوبی نظری برای مطالعه جنبش حقوق زنان ارائه نماید. وی شاخص هایی را برای مطالعه جنبش حقوق زنان ارائه داده است:

۱. زنان به عنوان گروهی ناراضی از نظم موجود اجتماعی خواهان تغییرات هستند. ۲. نظم اجتماعی باید تغییر کند. ۳. برای دستیابی به این تغییرات باید فعالیت نظام مند انجام گیرد.
۴. علیه چنین فعالیت هایی موضع گیری می شود و مقاومت در برابر تغییر وجود دارد. ۵. وجود

مطالبات و ویژگی‌های جنبش‌های سیاسی زنان در دوره ... (فائزه توکلی و دیگران) ۹۳

شبه ساختارهایی - نه لزوما ساختاری سازماندهی شده - در فعالیت‌های این گروه از زنان. ۶. وجود درک مشترک از تعهدات زنان باید به اهداف اصلی.

ج) کتابی تحت عنوان «جنبش زنان در ایران» توسط سعید زاهد و بیژن خواجه نوری تألیف شده است. این پژوهش از نظریه گیدنزو ساختار بندی وی برای تدوین چارچوب نظری استفاده نموده است. سنت و مدرنیته و اندیشه دینی از مولفه‌هایی هستند که نویسندگان به آن پرداخته اند.

د) پایان نامه دکتری با عنوان «ساختار قانونی - اجتماعی حقوق مدنی زنان ایران» در دانشگاه استنفورد توسط آرزو اوسانلو (۲۰۰۲) انجام شده است.

ه) پایان نامه ای در زمینه تغییر نقش زنان در ایران در دانشگاه کانزاس توسط مانی (۲۰۰۶) انجام شده است. وی تغییرات نقش جنسیتی زنان در خاورمیانه و مورد ایران را بسیار موجه دانسته است به خصوص زنان ایران تحت تأثیر امر حکومتی در دین فرایند پیچیده ای از تحولات نقشی را تجربه کرده اند.

در نقد و بررسی منابع فوق می توان این موارد را مطرح کرد: ۱. منابع موجود عموماً با رویکرد تاریخی و سیاسی تدوین شده اند. ۲. چارچوب‌های نظری و روش تحقیق منابع مورد بررسی، جامعیت لازم را ندارند. آنها یا فاقد نظریه هستند یا عموماً نظریه‌های اندیشمندان کلاسیکی مثل وبر و مارکس را مبنا قرار داده اند. تنها سان ساریان یک گام فراتر رفته و از الگوی جنبش شناختی بلومر استفاده کرده است. ۳. در تحقیقات انجام گرفته بیشتر به نقش و تاثیر دین و دولت در جنبش زنان اشاره شده است. ۴. منابع موجود که در این تحقیق بررسی شده است عموماً تحقیقات رسمی و دانشگاهی به ویژه پایان نامه هستند که ناگزیر به استفاده از روش‌های رسمی دانشگاهی هستند که اغلب در نهایت غلبه فرم بر محتوا است.

۵. مبانی نظری

در مطالعه جنبش‌های اجتماعی سیاسی زنان باید به زمینه‌های شکل‌گیری و سیر تحولات آن توجه شود و ویژگی‌های آنها تبیین شود. به ویژه آنکه جنبه‌های پویا و ایستا طرح و بحث داده شود. در تحلیل انواع جنبش‌های اجتماعی سیاسی زنان به طور عام لایه‌های گوناگون و سطوح مختلف باید در نظر گرفته شود. کارکردهای هریک از جنبش‌های زنان و تأثیرات آن در روند رسیدن به مطالباتشان باید مورد توجه قرار گیرد. دارندورف تصریح می‌کند مبارزات

سیاسی وجود دارند و تغییرات ساختاری در ساختارهای اقتصادی اجتماعی نیز وجود دارد و بی تردید این دو به هم مربوطند و رابطه‌ای قطعی و همیشگی نیست. از زمان به زمان و مکان به مکان تفاوت دارد. (دارندروف، ۱۹۸۸: ۶)

در مطالعه جنبش‌های اجتماعی و سیاسی زنان باید با توجه به تاثیرات عام ساختاری، به تفاوت‌های خاص فرا ساختاری نیز توجه شده است. در این راستا توجه به آرای نظریه پردازان برای ورود به نقطه ثقل پژوهش که ویژگیهای جنبش‌هایی که زنان در آن شرکت فعال داشتند از منظر میشل فوکو اندیشمند فرانسوی تبیین شده است.

۶. جنبش‌های زنان و نظریه فوکو

در بررسی حضور زنان و جنبش‌های اجتماعی، سیاسی زنان با استفاده از آرای میشل فوکو زنان را به موضوع قدرت و سوژه دانش مرتبط می‌کند. فوکو در مورد جنبش‌های زنان به دنبال کارکردهای قدرت است که در خانواده اعمال می‌شود و از سوی دیگر در پی شناخت گونه‌ای مقاومت و مخالفت‌هایی است که در برابر قدرت‌های گوناگون صورت می‌گیرد. این ایستادگی و مقاومت‌ها چهره‌هایی متفاوت یافته است برای نمونه مخالفت با اعمال قدرت مردان بر زنان. فوکو این ایستادگی‌ها و مبارزات را تنها به این دلیل برای پژوهش‌های خود برمی‌گزیند که تهدیدکننده ارزش‌های فردی است. به سخن دیگر این مبارزات در مخالفت با اثرات قدرتی است که با دانش و شایستگی پیوند خورده است.

از دید فوکو این مبارزات خود را با چهره‌های زیر نشان می‌دهد: ۱- مبارزه با گونه‌های مختلف استثمار که افراد را از آنچه تولید می‌کنند جدا می‌سازد. ۲- مبارزه با گونه‌های سلطه قوی اجتماعی. ۳- مبارزه با آن چیزی که فرد را از این راه تسلیم دیگران می‌کند. (عضدانلو، ۱۳۸۵: ۵۴)

۷. طبقه‌بندی جنبش‌های اجتماعی

دیوید آبرل طبقه‌بندی زیر را در مورد جنبش‌های اجتماعی ارائه می‌دهد و جالب اینکه این طبقه‌بندی با روند جنبش زنان در ایران دوره مشروطه مطابقت دارد:

۱. جنبش‌های اجتماعی دگرگون ساز که هدفشان دگرگونی فراگیر در جامعه یا جوامعی است که خود بخشی از آن هستند. تغییراتی که اعضای این جنبش‌ها در آن هستند

مطالبات و ویژگی‌های جنبش‌های سیاسی زنان در دوره ... (فائزه توکلی و دیگران) ۹۵

دگرگونی‌های سریع عظیم جامع فراگیر و غالباً خشن است. نمونه این جنبش‌ها جنبش‌های انقلابی است.

۲. جنبش‌های اصلاح طلب که هدف محدود تری دارند می‌خواهند تنها برخی جنبه‌های نظم اجتماعی موجود را تغییر دهند آنها به انواع ویژه‌ای از نابرابری‌های بی‌عدالتی توجه نشان می‌دهند.

۳. رستگاری بخش که درصدد نجات افراد از شیوه‌های زندگی هستند مانند جنبش‌های مذهبی.

۴. جنبش‌های تغییر دهنده که در پی تغییر جزئی در افراد هستند که می‌خواهند ویژگی‌های معینی را تغییر دهند. (گیدنز، ۱۳۷۴: ۶۷۳)

۸. زمینه‌های اجتماعی جنبش‌های زنان در دوره مشروطه

حضور زنان و کنشگری‌های آنان در عرصه‌های گوناگون از عوامل متعدد متاثر بود که بدان اشاره می‌شود:

- عامل نخست موثر در مطالبات زنان، گفتمان برابری، آزادیخواهی برگرفته از افکار آزادیخواهانه روشنفکران ایرانی از جمله آثار "میرزا فتحعلی خان آخوندزاده" بود که بر لزوم تحصیل زن و پایان تعدد زوجات تأکید می‌ورزید. وی در نمایشنامه‌های خود علیه خرافه باوری به پا خاست، از حقوق زنان دفاع کرد و سلطنت استبدادی را زیر سؤال برد. او با انتقاد از وضع حجاب و زنان با طرح اندیشه پروتستانیسم اسلامی، معتقد بود مسائلی مانند مرد و زن، مسلمان و نامسلمان، برده داری و احکامی که با امنیت جانی منافات دارد باید تغییر کند. وی خشونت نهفته در برخی قوانین فقهی، به ویژه قانون جزا با دموکراسی را جمع ناشدنی می‌دانست. در مجموع آخوندزاده کوشید از مفاهیم مدرن مانند ملت، وطن، پارلمان، استبداد، ادبیات نو، تمدن و اندیشه پیشرفت در مسیر نظریه پردازی مشروطیت و به ویژه شرایط زنان گام بردارد. (آخوندزاده، ۱۹۸۵: ۱۸۶)

از دیگر آثار تأثیرگذار "اعتصام الملک"، سردبیر مجله "بهار" در تبریز و پدر "پروین اعتصامی" بود که به ترجمه نوشته‌های ادبی اروپا و خاورمیانه می‌پرداخت؛ از جمله

ترجمه و انتشار «تحریر المرأة» اثر "قاسم امین" تحت عنوان «تربیت نسوان» در سال ۱۲۷۹ می‌توان اشاره نمود. (همان)

- دومین عامل موثر بر حضور زنان در جنبش این دوره از ایران، جنبش تنباکو، بود که در سال‌های ۱۲۷۱-۱۲۷۰ با تظاهرات وسیع مردم در شهرهایی چون تهران، شیراز، مشهد و اصفهان جنبش تنباکو آغاز شد و زنان برای نخستین بار در اجتماعات سیاسی علیه دخالت دولت‌های اروپایی به خیابان‌ها ریختند.

- سومین عامل در اوج‌گیری جنبش زنان به خصوص در شهرهای شمالی از جمله آذربایجان، گیلان، مازندران، تأثیر انقلاب اکتبر روسیه ۱۹۰۵ (۱۲۸۴) بود. (همان، ۶۵-۶۴)

- چهارمین عامل موثر، فضای باز سیاسی ایجاد شده بود که فرصت مناسبی برای توسعه و ترویج نظرات روشنفکران ایرانی در مورد لزوم دگرگونی اقتصادی و اجتماعی جامعه ایران و شرایط زندگی فردی و اجتماعی زن ایرانی، فراهم آورد.

در جریان انقلاب مشروطه زنان خواسته‌های اختصاصی مطرح‌نساختند و از هدف‌های کلی انقلاب همراه با مردان حمایت کردند، و امیدوار بودند انقلاب مشروطه شرایط آنها را متحول کند و به حقوق خویش برساند. با اولین نظامنامه انتخابات دوره اول مجلس شورای ملی، که زنان را از حق رای (هم از انتخاب شدن و هم از انتخاب کردن) محروم می‌ساخت؛ آنان را ناامید کرد، همچنین در جریان اصلاح قانون انتخابات در مجلس دوم طرح حق رای زنان در مجلس، با مخالفت‌های فراوانی از جانب برخی نمایندگان مجلس از جمله "سید حسن مدرس" قرار گرفت در نهایت، این مطالبه به جایی نرسید و زنان؛ کنار مجانین و کودکان از حق رای محروم شدند به همین دلیل زنان هر چه بیشتر به دنبال مطالبات خود وارد شدند. (ملک زاده ج ۱، ۱۳۷۱: ۲۵-۲۳)

در دهه ۱۲۹۰، حضور جنبش اجتماعی آشکار زنان در جامعه ایران کمرنگ شد و به نوعی، فاصله سال‌های ۱۲۸۵ تا ۱۳۱۰ را می‌توان اوج فعالیت جنبش زنان در این دوره دانست. (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۳۴)

۹. مطالبات زنان: نهادسازی برای استمرار مطالبات

در فرآیند کنش جمعی و نقش آفرینی جامعه براساس مدل بسیج منابع، مردم و جمعیت سیاسی براساس عناصری نظیر هویت مشترک و منافع جمعی دست به اقدام می‌زنند و در وضعیت انقلابی از خود واکنش نشان می‌دهد. این فرآیند نیازمند بستری به نام سازمان دهی است. اهمیت سازمان از آنجاست که بخش عمده کنش (نه همه آن) توسط گروه‌ها از آن طریق صورت می‌گیرد و از همین رو بررسی سازمان به شیوه نظری و کلی بسیار مفید است. نشان دادن این سازمان دهی در بستر احزاب و انجمن‌های مشروطه خواه می‌تواند الگو رفتاری و کنشگری آنان را تبیین نماید. (زادبر، ۱۴۰۱: ۱۸) در دوره مشروطه زنان به عنوان نیروهای کنشگر بسیار تأثیر گذار بودند و در انجمن‌ها با بسیج نیروهای زنان کنشگر و طرح مطالباتشان قدم‌های بلندی برداشتند. یکی از اشکال فعالیت زنان، ایجاد تشکل‌های اجتماعی و سیاسی و کوشش برای مشارکت در جنبش مشروطه و آزادیخواهانه مردم جامعه ایران بود. تشکیل «انجمن‌های سیاسی و اجتماعی، برجسته‌ترین اقدام در جهت نهادسازی و شکل‌گیری فضای مدنی در دوره مشروطه است. در ابتدا این تشکل‌ها اختصاص به مردان داشتند؛ اما به تدریج با حضور زنان در انجمن‌ها، زمینه تشکیل انجمن‌های خاص زنان فراهم شد. اغلب این انجمن‌ها به صورت نیمه سری یا سری به فعالیت می‌پرداختند. (آفاری، ۱۳۷۱: ۶۷، ۷۱)

«اتحادیه غیبی نسوان» یک سازمان مخفی با گرایش‌های تند انقلابی بود و با حمایت از نیازمندان و فقرا در دوره اول و دوم مشروطیت به تلاش‌های وسیعی دست زد، آنها برنامه اصلاحی به مجلس ارائه دادند که اگر مجلس شورای ملی نمی‌تواند قانون را اجرا کند چهل روز اداره آن را به زنان سپارد تا قانون و نظمیه را اصلاح کنند، بانک ملی برپا کنند، کمپانی برای نان ایجاد کنند، قشون عثمانی را عقب نشانند، آب سالم به مردم برسانند این اتحادیه دیدگاه سیاسی - اجتماعی داشتند و نظرات آن مبنی بر اینکه شوراها یا انجمن‌های زنان می‌باید مورد تصویب مجلس قرار گیرند و صورتی رسمی به خود بگیرند، در مجلس اول نیز مورد بحث قرار گرفته بود. (شیرالی، ۱۳۸۴: ۴۵) تشکیل اتحادیه غیبی نسوان و ارائه برنامه اصلاحی از سوی آنان نشانه دگرگونی فکری زن ایرانی و خواست آنان در تغییر شرایط زندگی فردی و اجتماعی خویش برای دستیابی به برابری با مردان بود. (همان: ۸۵)

«انجمن حریت زنان» نیز که در سال ۱۲۸۶ تاسیس شد با هدف افزایش اعتماد به نفس زنان و حضور آنها در عرصه اجتماع فعالیت می‌کرد. صدیقه دولت آبادی، شمس الملوک جواهر کلام و دو دختر ناصرالدین شاه (تاج السلطنه و افتخار السلطنه) از اعضای این انجمن بودند.

مردان در همراهی با یک خویشاوند زن می توانستند در جلسات این انجمن شرکت کنند تا اتهام فساد به این سازمان وارد نشود اگرچه که این تدبیر در نهایت مانع اتهامات نشد. (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۶۲)

بعد از تثبیت مشروطه و آغاز به کار مجلس دوم، بویژه از سال های دهه ۱۲۹۰ به تدریج انجمن های زنان افزایش یافتند و پایداری بیشتری پیدا کردند. «انجمن مخدرات وطن» از جمله تشکل هایی بود که در دوره دوم مجلس شورای ملی، فعالیت های بسیاری داشت. این انجمن که در سال ۱۲۸۹ تاسیس شد بیشتر بر مسائل ملی تاکید داشت. هدف های اساسی «انجمن مخدرات وطن»، عبارت بود از: سازماندهی فعالیت های عام المنفعه و خیریه مربوط به زنان و دختران، تحریم کالاهای خارجی، و توزیع منسوجات وطنی. از جمله اقدامات برجسته انجمن مخدرات وطن، می توان به حمایت این انجمن از جمع آوری اعانه برای تاسیس بانک ملی و همچنین اعتراض به اولتیماتوم روسیه اشاره کرد. اما سرانجام، پس از پذیرش اولتیماتوم روس ها و انحلال مجلس شورای ملی دوم، فعالیت انجمن مخدرات وطن نیز در سال ۱۲۹۰ پایان یافت. (مومنی، ۱۹۹۳: ۷۸)

از دیگر نهادهای مدنی این دوران که در حوزه زنان فعالیت می کردند «کمیته نسوان ایرانی» و «انجمن همت خواتین» بودند. برنامه اصلی این انجمن ها، عبارت بود از ترویج استفاده از منسوجات وطنی در میان دانش آموزان و بستگان آنها بود. انجمن همت خواتین در سال ۱۲۹۳ پس از افتتاح دوره سوم مجلس شورای ملی فعالیت خود را آغاز کرد. گروهی از فعالان حقوق زنان، مدیران و معلمان مدارس دخترانه تهران، اعضای تشکیل دهنده این انجمن بودند. (ناظم الاسلام کرمانی ۱۳۷۷: ۱۹۲)

۱.۹ سازمان دهی مدارس دخترانه

زنان ایرانی قبل از آن که منتظر حمایت دولت و کمک های قانونی بمانند به شیوه های خلاق به تاسیس و اداره مدارس زنان همت گماشتند. اولین مدارس به وسیله مبلغان دینی آمریکایی در ایران تاسیس شد و عمده شاگردانش را دختران ارمنی تشکیل می دادند. از اولین مدارس دخترانه ای که توسط زنان ایرانی و برای دختران ایرانی تاسیس شد مدرسه «دوشیزگان» توسط "بی بی خانم استرآبادی" در سال ۱۲۸۵ بود. او بخشی از خانه اش را به مدرسه تبدیل کرد. ابتکار وی کمی بعد توسط "طوبا آزموده" با تاسیس مدرسه «ناموس» دنبال شد. مکان مدرسه «ناموس» نیز خانه "طوبا آزموده" بود. به این ترتیب با وجود این که طبق اصل ۱۸ متمم قانون

اساسی وقت، دولت مسئول تأسیس مدارس و فراهم کردن امکان تحصیل رایگان و اجباری برای همگان بود اما به دلیل مخالفت‌های روحانیون و نیروهای سنتی بازار، دولت اقدامی در این جهت نکرده بود. بنابراین زنان خود ابتکار عمل را به دست گرفته و خانه‌های خود را تبدیل به مدارس دخترانه کردند. صفیه یزدی عضو انجمن حریت زنان به دلیل تلاش‌هایش در راه تحصیل زنان که همسر مجتهد برجسته محمد حسین یزدی هم بود از فکر تحصیل زنان حمایت و همسر خود را به تأسیس مدرسه تشویق میکرد. صفیه یزدی مدرسه دخترانه عفتیه را در سال ۱۲۸۹ تأسیس کرد و به دلیل سخنان خود درباره مسائل زنان به شهرت رسید. (آفاری، ۱۳۷۹: ۲۴۹)

ماهرخ گوهرشناس (۱۳۱۷-۱۲۵۱) از دیگر کسانی بود که به نهضت مشروطه پیوسته بود و برای ادامه فعالیت خود هم در خانه و هم در عرصه عمومی مبارزه کرد. در تهران یک انجمن انقلابی زنان وجود داشت که اعضایش تعهد مادام‌العمر می‌دادند تا به رغم همه موانع برای آزادی زنان تلاش کنند. اعضای گروه حلقه خاصی در دست داشتند که بر آن دو دست به هم فشرده حک شده بود. ماهرخ مدرسه دخترانه ترقی را در سال ۱۲۹۰ در تهران به راه انداخت و دو سال فعالیت‌های خود را از چشم شوهر مخفی نگه داشت. وقتی شوهرش از وجود مدرسه او با خبر شد به سر و سینه خود کوفت و گفت در آن دنیا وقتی پدرت از من بازخواست کرد که دخترم را به تو سپردم، چرا گذاشتی به کار خلاف دین و تقوا بپردازد، چه جواب دهم؟ اما با همه مخالفت‌ها ماهرخ به کار خود در مدرسه ادامه داد و مدرسه اش را توسعه بخشید. (همان: ۲۴۹-۲۵۰)

۲.۹ جنبش‌های زنان و مشارکت سیاسی در دوره مشروطه

دردوره مشروطه زنان همراه با مردان در جنبش‌های سیاسی و اقتصادی از جریان قیام تنباکو تا بلوای نان و قیام مسلحانه در تبریز و قیام‌هایی که در شهرهایی مانند کرمان و گیلان آغاز شد و در سطحی فراگیر در پایتخت تهران، حضوری فعال داشتند. بعد از سال ۱۲۸۵ زنان ایران به طور مشخص و خاص وارد حرکت‌هایی شدند که در قالب آن مطالباتشان را طرح می‌کردند. زنان با تشکیل انجمن‌ها و نهادهای مخفی و در مواردی آشکار توانستند در قالب تشکلهای زنان انسجام یابند. این نهادهای شکل‌گرفته‌های مختلف به طور غیر رسمی تشکل یافتند. زنان به تدریج وارد مسئولیت‌های اجتماعی شدند و از طریق نهادهای مدنی مخفی، به فعالیت‌های سیاسی و فرهنگی در دوره مشروطه به طور منسجم پرداختند. (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۳۹)

دوران مشروطه نامه نگاری و نیز انتشار نامه های سرگشاده برای اعتراض به مسائل روز و یا درخواست مطالبه ای خاص برای زنان به خصوص در زمینه حق آموزش و مشارکت سیاسی زنان مرسوم بوده است. در سال ۱۳۲۵ هجری قمری یعنی ۱۴ ماه پس از پیروزی انقلاب مشروطه نامه ای از طرف «اتحادیه غیبی نسوان» خطاب به نمایندگان مجلس در روزنامه «ندای وطن» منتشر شد. در این نامه «اتحاد غیبی نسوان» از نمایندگان مجلس می خواهد که به اوضاع آشفته موجود سر و سامان دهند و اگر نمی توانند ۴۰ روز امور مملکت را به آنان بسپارند تا زنان قانون و نظم را برقرار کنند. (آفاری، ۱۳۷۱: ۳۴-۳۳) زنان دیگری نیز از ایالات نامه نوشتند و از ناتوانی مجلس شکایت کردند. به طور مثال، نامه های دسته جمعی از جانب زنان شهرهای قزوین و سنگلج به روزنامه ها ارسال شد. هدف این نامه ها اعتراض به وضعیت نابسامان مملکت بود. (همان: ۳۶-۳۵)

زنان در آغاز انقلاب مشروطه طرفدار روحانیون مشروطه خواه بودند اما پس از اینکه این گروه به صراحت علیه آموزش زنان برخاست، زنان نیز از آنها دور شدند. روزنامه «مساوات» در ۲۲ مارس ۱۹۰۸ (۱۲۸۷) نامه اعتراض آمیز گروهی از زنان که خود را حامیان زنان مظلوم ایرانی می خواندند، منتشر کرد. در این نامه آمده است که گرچه مشروطه خواهان در آغاز مردمی انقلابی بودند اما اینک همان مردم انقلابی، از تعمیم نتایج انقلاب به زنان خودداری می کنند. نویسندگان نامه افزوده بودند که: «آیا ما زنان ستم کشیده این کشور نیستیم؟ آیا ما همانند شما مردان، انسان به شمار نمی رویم؟ ... ما خواستار عدالتیم و تاکید می کنیم که هر نوع تبعیض ناروا در دستیابی بر آگاهی و معرفت باید از میان برداشته شود. زیرا کسب دانش هم چنانکه حق مرد است، حق ویژه زنها نیز هست.» (آفاری، ۱۳۷۷: ۳۲-۳۱).

در زمانی که برخی از زنان با مجلس درافتاده بودند و نسبت به عدم کارایی برنامه های ملی آن انتقاد می کردند، موضوع انجمن های زنان نیز در مجلس مورد بحث قرار گرفت. در سال (۱۲۸۷) یکی از نمایندگان نامه ای از «اتحادیه غیبی نسوان» را در مجلس قرائت کرد. در این نامه اتحادیه خواهان رسمیت بخشیدن به فعالیت های آنان از سوی مجلس بود. زنان قبل از آن نیز چندین درخواست به مجلس و کابینه تقدیم کرده بودند و خواستار صدور مجوز برای تاسیس انجمن و مدارس دخترانه شده بودند. (همان: ۳۶) به طور نمونه، در (۱۲۸۵) زمانی که "مظفرالدین شاه" فرمان مشروطیت را امضا کرد، مجلس تقاضای زنی را منتشر ساخت که خواستار حمایت رسمی از آموزش زنان و مشارکت اجتماعی ایشان شده بود. در این نامه که خطاب به "سید محمد طباطبایی" بود از دولت درخواست شده بود که مدارس دختران را هم

مطالبات و ویژگی‌های جنبش‌های سیاسی زنان در دوره ... (فائزه توکلی و دیگران) ۱۰۱

چون مدارس پسران مورد حمایت قرار دهد. این نامه هم چنین متذکر شده بود که عقب ماندگی ایران ناشی از محروم بودن زنان از تعلیم و تربیت است. (همان: ۱۵)

«کمیته نسوان ایرانی» تلاشهایی برای ارتباط گیری با سازمان های مدافع حقوق زنان و نیز ملکه های کشورهای اروپایی از اولین اقدامات جنبش زنان در این زمینه انجام داد. اعضای این کمیته به این نتیجه رسیدند که مشکلات و مصائبی را که دولت کودتایی "محمدعلی شاه" برای زنان به وجود آورده بود با زنان اروپایی در میان گذارند و از آنان برای رهایی زنان ایران کمک بخواهند. این زنان طی دو تلگراف یکسان به ملکه های آلمان و انگلیس توضیح دادند که: «سپاه شاه به امر او درباره ی خواهران ما از کشتن و اجرای انواع فضایح کوتاهی و دریغ نمی نمایند». کمیته نسوان ایرانی از ملکه های دو کشور تقاضا کردند که از نفوذ خود بر پادشاهان انگلستان و آلمان برای جلوگیری از تکرار «این فضایح» استفاده کنند. (ملک زاده، ۱۳۷۱: ج ۱: ۲۰۸)

۳.۹ مطالبه زنان و مردان: تأسیس عدالت‌خانه

در این دوره، تجمع های اعتراضی زنان، به طور روز افزون، تداوم و گسترش می یافت. زنان، نقش برجسته ای در تظاهرات و تحصن های تابستان ۱۲۸۵ داشتند. به عنوان مثال، در تحصنی که در حرم حضرت عبدالعظیم شکل گرفت، زنان بسیاری حضور داشتند. در این تحصن برای نخستین بار خواست تشکیل عدالت خانه مطرح شد. (پایدار، ۱۳۷۹: ۱۰۱) با تشکیل انجمن های سری در دوره مشروطه توسط تشکل های زنان و مردان دولت برای تأسیس عدالتخانه زیر فشار گذاشته شد و در اقداماتی هماهنگ مانند مراسم محرم و با فشار بر دربار درخواست مردان و زنان به منظور اجرای برابری در قوانین بشری و بنیاد عقل جمعی مطابق با اراده ملت و آزادی مهمترین مطالبه زنان در کنار مردان تأسیس عدالتخانه مطرح شده بود. (دولت آبادی ۱۳۶۲: ج ۲، ۳۹-۳۸)

از دیگر فعالیتهای زنان در عرصه سیاسی پس از پیروزی انقلاب مشروطه، حمایت و مشارکت آنها در تأسیس «بانک ملی ایران» است. بسیاری از آنها زیورآلات و اشیاء گران قیمت خود را فروختند و از دولت سهام خریدند. زنان مبتکر تحریم کالاهای خارجی بودند. انجمن‌ها و سازمان های زنان همچنین در پی بیرون راندن روسیه و انگلیس از ایران بودند. آنها تجمعات بزرگی برگزار کردند که در آن به بحث درباره نقش زنان در جنبش ملی دهه ۱۲۹۰ و پس از آن پرداختند. طبق شواهد موجود، بین گروه های زنان و هیات روسی مراوداتی انجام شده بود که در یکی از آنها دولت روسیه سعی داشت تا زنان را متقاعد کند که چون در قانون اساسی به

آنان هیچ حق و حقوقی داده نشده است، نباید در حراست و پاسداری از قانون اساسی پافشاری کنند. گروه های زنان نیز پاسخ دادند که از شرایط خود ناراضی هستند اما تقصیر را متوجه پیچیدگی های سیاسی ناشی از حضور قدرت های امپریالیستی می دانند. (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۴۱)

لازم به ذکر است «اتحادیه غیبی نسوان» از محدود انجمن های سیاسی زنان بود که به نمایندگان مجلس اخطار داد هرچه سریعتر نسبت به تصویب متمم قانون اساسی اقدام کنند. در این جنجال، "محمدعلی شاه" مجبور شد که متمم قانون اساسی را به مهر سلطنت ممهور کند؛ اما پس از آن با قدرت گرفتن مخالفان مشروطه خواه در ابتدای تابستان ۱۲۸۷ "کلنل لیاحوف" قزاق به دستور "محمدعلی شاه"، مجلس را به توپ بست و بسیاری از آزادیخواهان و نمایندگان مجلس اعدام شدند (پایدار، ۱۳۷۹: ۱۰۶). پس از این واقعه و تعطیلی مجلس اول، موج اعتراضات مردمی سراسر ایران را در بر گرفت. زنان نیز در جریان این اعتراض ها حضوری فعال و باور نکردنی داشتند. فعالیت های اصلی زنان در این دوره عبارت بود از: مبارزه تبلیغاتی و افشاگری، حمایت مالی از مشروطه خواهان، و شرکت در مبارزه مسلحانه چنانکه زنان در لباس مردان و به طور مخفیانه وارد گروه های رزمنده می شدند و تنها زمانی که زخمی یا کشته می شدند هویت آنها مشخص می شد. (آفاری، ۱۳۷۱: ۸۳-۸۴).

زنان مبارز، علاوه بر شرکت در اعتراضات خیابانی برای بیان اعتراضات شان به مسائل سیاسی روز، تجمعاتی را نیز برای پیگیری مطالبات خاص خود برگزار می کردند. در سال ۱۲۸۵ یکی از اولین تجمعات زنان در تهران شکل گرفت. در این تجمع قطعنامه ای با دو ماده «لغو جهیزیه سنگین و حق تحصیل زنان» صادر شد. همچنین «هیات نسوان» در اصفهان به منظور بهبود وضعیت زنان تظاهراتی برپا کردند. همچنین در ۲۸ آذرماه ۱۲۹۰ روزنامه «ایران نو» در مقاله ای تحت عنوان اصفهان نوشت که زنان اصفهان «هیات نسوان» را به وجود آورده اند و به منظور بهبود وضع زنان تظاهراتی راه انداخته اند. (آفاری، ۱۳۷۷: ۲۲)

۴.۹ مطالبات جنبش زنان؛ مشارکت سیاسی تا حق آموزش

از جمله مطالبات زنان در دوران مشروطه، خواست مشارکت سیاسی آنان بود. بعد از نوشتن اولین متمم قانون اساسی، (۱۲۸۵)، زنان در نامه ای به روزنامه حبل المتین از سردبیر خواستند تا علت اینکه چرا قانون اساسی زنان را از به دست آوردن حقوق خود بازداشته است و اشاره می کند که زنان در انقلاب مشروطه شرکت نکردند تا بعد از آن شاهد لگدمال شدن حقوق

مطالبات و ویژگی‌های جنبش‌های سیاسی زنان در دوره ... (فائزه توکلی و دیگران) ۱۰۳

شان باشند. مشارکت طلبی سیاسی زنان به دو شیوه بود. آنها هم خواستار بیان نظرات خود درباره شیوه اداره امور مملکت بودند و هم خواستار تشکیل انجمن‌های مستقل زنان. (پایدار، ۱۳۷۹: ۱۰۴).

در ارتباط با ایجاد تشکل‌های زنان برای مشارکت در امور جامعه ایران، اتحادیه غیبی نسوان در اوایل سال ۱۳۲۶ ه. ق کوشید تا فعالیت خود را علنی کند به همین منظور درخواستی را به مجلس مبنی بر تشکیل اجتماعات علنی برای زنان فرستاد. این درخواست با واکنش‌های مختلفی روبرو شد. وکیل‌الرعا یا از جمله کسانی بود که با این خواسته موافق بود و اعلام کرد که چه ضرر دارد جمعی از نسوان دور هم جمع شده از یکدیگر کسب اخلاق حسنه کنند. و حسن تقی زاده نیز عنوان کرد که نه از نظر شرع و نه به موجب قانون اساسی ایرادی به این خواسته وارد نیست و مادامی که اجتماعات محل دینی و دنیوی نباشند ضرری ندارد. گرچه نمایندگان در آن روز به نتیجه‌ای نرسیدند اما نظر حاکم بر مجلس این بود که باید از فعالیت اتحادیه غیبی نسوان جلوگیری کرد چرا که این اتحادیه بر خلاف دیگر تشکل‌های زنان آن دوره، به اموری مانند خیاطی یا تحریم کالاهای وارداتی نمی پرداخت و فعالیت آن سیاسی بود. همچنین این اتحادیه خواستار به رسمیت شناخته شدن حقوق زنان، برابری حقوق سیاسی و اجتماعی زنان و مردان از سوی مجلس شورای ملی و رفع موانع موجود در برابر فعالیت آن اتحادیه بود. (مستوفی ۱۳۷۱، ج ۲، ۱۶۸)

از انجمن‌های فعال در آن دوره می‌توان به انجمن حریت زنان و نیز انجمن مخدرات وطن اشاره کرد. اکثر جلسات این انجمن‌ها به طور غیر علنی برگزار می‌شد و شرکت‌کنندگان تلاش می‌کردند با رعایت مسائل امنیتی از تهاجم مخالفان به جلساتشان بکاهند. (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۶۲)

همه انجمن‌های زنان در آن دوره هدف اصلی شان تاکید بر حقوق زنان نبود. برخی از آنها مانند «انجمن مخدرات وطن» هدف اصلی اش استقلال ایران از تسلط خارجیان بود اما خواه این تشکل‌ها فمینیستی بودند یا دیدگاهی ملی گرا داشتند با این حال همه آنها به موقعیت فرودست زنان معترض بودند هر چند روش‌هایشان برای تغییر وضعیت زنان متفاوت بود. (همان، ۶۳-۶۲)

۵.۹ مطالبه زنان برای دستیابی به حق رای

در سال ۱۳۲۹ هجری قمری (۱۹۱۱ میلادی) در اصلاحیه نظام نامه انتخابات زنان در کنار اطفال و دیوانگان از دستیابی به حق انتخاب شدن و انتخاب کردن محروم ماندند. آن گاه که نظام نامه انتخابات نوشته شد در آن زنان از حق رای محروم شدند، اعتراضات به این محرومیت به تعدادی زن تجدد طلب محدود ماند اما در سال ۱۳۲۹ اعتراض به محروم کردن زنان از حق رای و مشارکت سیاسی از درون خود مجلس آغاز شد. به طور مثال وکیل الرعایا نماینده همدان مطرح کرد که با کدام دلایل منطقی می‌توانیم آنها [زنان] را [از حق رای] محروم کنیم؟

در پاسخ به اعتراض وکیل الرعایا ذکاء الملک و سید حسن مدرس با سخنان وکیل الرعایا مخالفت کردند. ذکاء الملک زمان را برای دادن حق رای به زنان نامناسب دانست و مدرس زنان را برای کسب حق رای بی استعداد و آنان را از نظر شرعی تحت قیمومیت مردان دانست (دولت آبادی ۱۳۶۲ ج ۲، ۸۸-۷۷).

مخالفت اکثریت مجلس در این دوره با کسب حق رای زنان، به معنای مخالفت با حضور مستقل آنان در صحنه سیاسی کشور بود و گر نه مخالفتی با فعالیت های ملی گرایانه زنان در جهت سیاست های مجلس نداشتند و این قبیل فعالیت ها را به عنوان حسیات وطن پرستانه نسوان تشویق می کردند. (همان: ۱۲۹)

اما مخالفت های گسترده علیه فعالیت سیاسی زنان باعث سکوت آنان نشد. گروهی از زنان فعالیت خود را در این زمینه گسترش دادند که صدیقه دولت آبادی با انتشار روزنامه زبان زنان در مورد مباحث سیاسی کشور از جمله مسئله حق رای زنان مطالبی را منتشر می کرد. فعالین حقوق زنان علاوه بر انتشار مطالبی در روزنامه ها در مورد ضرورت حق رای زنان، برای مشروعیت بخشیدن به خواسته خود اخبار مبارزات زنان برای حق رای در کشورهای اروپایی را منتشر می کردند. زنان تجدد طلب عنوان می کردند تا روزی که هر مرد بی سواد حق رای دارد و در مقابل یک نفر زن عالمه از حق رای محروم است، امید ترقی نیست. (همان: ۱۳۲-۱۳۳)

۶.۹ مطالبه تاسیس مدارس دخترانه

در نتیجه تلاش های مستمر زنان، در سال ۱۲۹۰ تعدادی مدارس دخترانه در تهران افزایش یافته و به ۵۷ دبستان رسید. در سال ۱۲۹۲، به ۶۲ دبستان افزایش یافت؛ در سال های

بعد به دلیل مشکلات مالی تعداد مدارس ثابت ماند اما بر تعداد دانش آموزان افزوده شد. «حق آموزش» دختران نخستین مطالبه جدی زنان در ایران به شمار آورد. تا پیش از مشروطه، آموزش زنان مرسوم نبود. البته، در برخی موارد در مکتب‌خانه‌ها به دختران اجازه می‌دادند که تا سن ۹ سالگی خواندن قرآن را فراگیرند و سواد مکتبی را آموزش می‌دادند. در برخی خانواده‌های متمول نیز، برای تربیت دختران، معلم خصوصی استخدام می‌شد. در سال (۱۲۸۵) در ضمن برگزاری یک گردهمایی بزرگ در تهران، زنان قطعنامه‌ای را که شامل دو بند بود برای تاسیس مدارس دخترانه تصویب کردند البته در بند دوم خواستار حذف جهیزیه سنگین برای دختران بود و چنین استدلال می‌کرد که بهتر است پولی که صرف تدارک جهیزیه می‌شود، در راه آموزش دختران هزینه شود. (آفاری، ۱۳۷۷: ۱۷-۱۶) در هفته‌نامه فارسی زبان شمس که از سال ۱۳۲۶ تا سال ۱۳۳۲ در اسلامبول منتشر می‌شد، سید حسن تبریزی مقاله‌ای با عنوان "بیچاره زنان ایرانی" به چاپ رساند در این مقاله در مورد ضرورت آموزش زنان و راه ستم زدایی از آنان آمده است: بانوان پاکدامن کشور ما ترقی می‌خواهند خواندن و نوشتن و انسان شدن می‌طلبند شما چرا ساکت نشستید؟ (شمس، س ۳، ش ۲۵ صص ۶-۷)

پس از آن در اسلامبول یک مدرسه دخترانه به همت ایرانیان مقیم آن شهر تأسیس شد و نشریه فوق‌مدیر نشر چنین نوشت: میزان ترقی و تعالی ملی، طائفه نسوان آن قوم است. نخستین گهواره تربیت اولاد وطن، آغوش مادر است. (همان، ش ۱۶، ص ۶)

در سال (۱۲۱۷ شمسی) مبلغان دینی امریکایی چند مدرسه دخترانه در شهر ارومیه افتتاح کرده بودند که دختران ارمنی در آن تحصیل می‌کردند. تحصیل در این مدارس رایگان بود و بابت کتاب، منابع درسی، غذا و مسکن هم چیزی دریافت نمی‌شد. هدف از این کار تشویق خانواده‌ها برای فرستادن دختران شان به مدارس بود. طی چند دهه بعد، مدارس مشابهی نیز در تهران و تبریز و مشهد و همدان و رشت تأسیس شدند. البته این مدارس در جلب دختران ایرانی چندان موفق نبودند زیرا از یک طرف جامعه ایرانی با نظری منفی به آموزش دختران خود می‌نگریست و از سوی دیگر مردم هدف تعلیمات غربی و مسیحی در ایران را چیزی جز تبلیغات دین مسیحی نمی‌دانستند. اما با طلوع انقلاب مشروطیت، تحول عظیمی در آموزش زنان ایرانی پدید آمد. عمده‌ترین مشکل در زمینه آموزش زنان، ناشی از مخالفت برخی روحانیون مانند شیخ فضل‌الله نوری از جمله مجتهدین ضد مشروطه بود که فتوایی مبنی بر حرام بودن آموزش زنان صادر کرد. (آفاری، ۱۳۷۳: ۲۳) مهدی ملک‌زاده در این باره می‌نویسد: "در آن زمان زن‌های روشنفکر و مشروطه‌خواه مجامعی در تهران تشکیل دادند و برای

کمک به نهضت نوین فداکاری‌ها کردند... از جمله اقدامات خانم‌های آزادیخواه این بود که برای تعلیم و تربیت دختران با زحمت زیاد و صرف وقت و مال و تحصیل اعانه و کمک چندین مدرسه دخترانه که هنوز باقی است، افتتاح کردند. (ملک زاده، ۱۳۸۳: ۵۹۹-۵۹۸)

۷.۹ مطالبه حق اشتغال زنان

کار کردن زن ایرانی و حضور در اجتماع از هر قشر و طبقه، توسط احزاب سیاسی آن دوره طرح شده بود. حزب «اجتماعیون اتحادیون» ایران یکی از هدف‌های برنامه‌ای خود را «تهیه کار برای زنان و واداشتن آنها به کارهایی که مادتا و اخلاقا متناسب آن‌ها است» عنوان می‌کرد. با توجه به ساخت ایلیاتی و کشاورزی جامعه ایران نیاز برای حضور زنان شهری در اقتصاد آن روز چندان مطرح نبود و با توجه به ساخت فرهنگی اجتماعی آن روز جامعه ایران نه احزاب و نه فعالان حقوق زنان نمی‌توانستند مشاغل مشخصی را به زنان طبقات متوسط و اعیان توصیه کنند. با این وجود گسترش مدارس دخترانه امکان اشتغال زنان طبقات متوسط و اعیان و حتی زنان وابسته به خانواده قاجار را تا حدودی فراهم کرد. (همان: ۱۳۸-۱۳۷)

روزنامه «شکوفه» در سال ۱۳۳۴ قمری در مقاله‌ای کار کردن را مختص مردان و فقرا نمی‌داند بلکه آن را بر هر زنی لازم و واجب می‌داند. نویسنده مقاله در مقابل کسانی که استدلال می‌کردند که زنان مسلمان مکلف و مجبور به حفاظ و حجابند و در نتیجه کار بر آنان حرام و خلاف طریق مقدسه اسلام است، معتقد بود که مدعیان چنین نگرشی، از درک حقایق و واقعیات ناتوان اند. (شیرالی، ۱۳۸۴: ۵۴)

تجربه جنگ جهانی اول موجب شد تا مردان تجدد طلبی مانند دکتر «رفیع امین» بر ضرورت اشتغال زنان تاکید بیشتری کنند. تجربه زنان اروپایی در دوران جنگ جهانی اول تاثیر عمیقی بر فعالان زنانه همچون صدیقه دولت آبادی گذاشت و او با ایجاد تعاونی‌هایی چون «شرکت خواتین اصفهان» وارد فعالیت اقتصادی شد. (همان: ۱۳۹)

نقد قوانین تبعیض آمیز در خانواده؛ اعتراض به ازدواج‌های اجباری، تعدد زوجات، و حق طلاق در دوران دوم مشروطه که فعالیت‌های زنان بیشتر و در موارد بسیاری علنی می‌شود، برخی از زنان روشنفکر در روزنامه‌های وقت به خصوص «ایران نو»، به نقد موانع سستی و قوانین مذهبی که تعدد زوجات و طلاق را برای مردان آسان می‌کند، می‌پردازند. (آفاری، ۱۳۷۱: ۸۴) موضع‌گیری فعالان زنان در این موارد غیر طبقاتی بود. آنها به موضوعاتی مانند ازدواج‌های کودکان، ازدواج‌های اجباری، چند همسری و طلاق یک جانبه حمله می‌کردند.

مطالبات و ویژگی‌های جنبش‌های سیاسی زنان در دوره ... (فائزه توکلی و دیگران) ۱۰۷

هرچند فمینیست‌های ایرانی عمدتاً از طبقه بالا بودند، اما آنان در معرض شرایطی تحقیرآمیز مانند ازدواج در سنین کم و طلاق قرار داشتند. همین امر آنها را با هم‌تایان شان در طبقات پایین پیوند می‌داد و می‌توانست طبیعت غیر طبقاتی مواضع ایدئولوژیک آن‌ها را توضیح دهد. (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۸۰-۷۹)

صدیقه دولت‌آبادی، صاحب امتیاز نشریه زبان زنان در سال ۱۲۸۹ (اولین نشریه‌ای که به نام زنان مجوز گرفت و وضعیت زنان را به صراحت مورد انتقاد قرار می‌داد) انگیزه مهم فعالیت‌های خود را مشاهده ازدواج‌های اجباری دختران ۸ یا ۹ ساله در اصفهان می‌داند. او خود در سن ۱۶ سالگی با مرد مسنی بالاجبار ازدواج کرده بود و ازدواج او خوشایند نبود. همچنین وی از کسانی است که به نقد تعدد زوجات در «زبان زنان» می‌پردازد. (همان: ۵۸). زندخت شیرازی بنیانگذار نشریه دختران ایران در سال ۱۳۱۰ و بنیانگذار مجمع انقلابی نسوان در ۱۳۰۶ که از خاندان زند است، در ۱۰ سالگی مجبور به ازدواج می‌شود که منجر به طلاق شد. نور الهدی منگنه عضو جمعیت نسوان وطن خواه و مدیرمسئول نشریه «بی بی» در سن ۱۵ سالگی ازدواج اجباری می‌کند که منتهی به طلاق می‌شود. طوباً آرموده، موسس اولین مدرسه دخترانه به نام «ناموس» در ۱۲۸۶ در تهران، در ۱۴ سالگی ازدواج می‌کند. فخرآفاق پارسا مدیر مسئول «جهان زنان» در مشهد و تهران، در ۹ سالگی ازدواج می‌کند. (همان: ۷۴-۷۳). شاهزاده تاج السلطنه، دختر ناصرالدین شاه و از اعضای انجمن حریت زنان، در سیزده سالگی مجبور به ازدواج می‌شود. به گفته وی شوهر او با زنان دیگر رابطه داشت و از این رو وی کودک خود را سقط می‌کند. تاج السلطنه به ازدواج‌های از پیش تعیین شده انتقاد می‌کند. به اعتقاد او در طبقات بالای جامعه، روابط بین زن و مرد سرد و نامطلوب است چرا که آنها بدون شناخت از یکدیگر ازدواج می‌کنند. از این رو مردانی که بر اساس سنت و به دلیل ثروت و موقعیت اجتماعی زن، با او ازدواج می‌کنند، در خارج از منزل معشوقه‌هایی می‌گیرند. (آفاری، ۱۳۷۷: ۴۳). سنت ازدواج‌های اجباری در این دوره به قدری قوت دارد که حتا بی بی خانم استرآبادی دختر خود، خدیجه افضل وزیری را به اجبار به عقد مردی در می‌آورد که زن‌های دیگری دارد. افضل با وجود تحصیل کردگی در تهران مجبور می‌شود به یکی از دهات مازندران برود که به گفته وی در آنجا مردان «مثل ریگ زن می‌گرفتند، دلشان را می‌زد و طلاق می‌دادند... هیچ گونه حقی برای زن منظور نمی‌شد. هیچ وقت در این گرفتن و جدا شدن نظر زن را جویا نمی‌شدند.» او می‌گوید «در تهران هم همین طور بود جز اینکه مردان ما مردانی متجدد بودند و گرفتن چند زن را بد می‌دانستند.» (ملاح، ۱۳۸۵: ۳۴-۳۳) گرچه این خصیصه تجدد نیز به

افضل کمکی نمی‌کند و او با وجود تحصیل کردگی در شرایط سخت آن روز، به روستایی در مازندران می‌رود و مجبور به زندگی با چند زن دیگر شوهر خود می‌شود. رنج هووداری باعث می‌شود تا افضل در نوشته‌های خود به نقد تعدد زوجات بپردازد. او می‌نویسد: «آیا ناموس پرستی فقط در حیطه احساسات مرد قرار دارد؟ آیا زن از احساسات بری است؟ آیا زن انسان نیست؟ آیا حقوق و روابط مرد و زن یک‌جانبه نیستند؟» (همان: ۴۲)

باید به یک سری مقالاتی به نام طایره که در ۱۲۸۸ در روزنامه سوسیال دموکرات ایران نو، ارگان حزب دموکرات منتشر می‌شد در اینجا اشاره شود. عصمت خانم (طایره) تلاشش بر آن بود که مردان ایرانی را از مزایای همسر تحصیل کرده آگاه کند و از سوی دیگر می‌خواست در رفتار بلهوسانه مردان نسبت به همسرشان تغییری به وجود آورد. نقد اساسی او به مساله تعدد زوجات بود. به اعتقاد او مرد مسلمان ایرانی به همسرش وفادار نیست و اگر از او بخواهی که وفادار باشد می‌گوید خدا بر ایمان آسان کرده که اگر زنی به دلمان نشست، یکی دیگر بگیریم، هم چنان تا آخر عمر طایره در جواب چنین استدلالی می‌گوید آیا هیچ مردی بر خود می‌پسندد که زن او شوهر متعدد اختیار کند. طایره برای اینکه متهم به تغییر قوانین اسلامی نشود از استدلال‌های شرعی برای مخالفت با تعدد زوجات بهره می‌گیرد. وی استدلال می‌کند که شرع در صورتی مردان را در گرفتن چهار زن مختار کرده که بتوانند میان زنان خود به عدالت رفتار کنند. وی می‌گوید: «آیا ممکن است مردی بتواند با دو زن به عدالت رفتار نماید (غیرممکن است) زیرا دو خصلتند که با یکدیگر نیامیزند.» (آفاری، ۱۳۷۱: ۸۵-۸۴).

"میرزا فتحعلی آخوندزاده" از حامیان زنان در این دوره در نمایشنامه‌های خود به نقد تعدد زوجات می‌پردازد. او در مقام یک روشنفکر غیر مذهبی با نظریات نوگرایانه اش، با طرح مسائلی چون تعدد زوجات و محرومیت زنان به دفاع از حقوق آنان بر می‌خیزد. به اعتقاد آخوندزاده تعدد زوجات، یکی از اشکالات مهم سنت دوره قاجار است و موجب بی‌عدالتی در حق زنان شده است. وی در برابر شرط عدل در همسر متعدد اختیار کردن می‌گوید:

اگر مراد از عدالت رعایت رضای زن و عدم جور در حق اوست این عدالت در همان روز اول رفع شد که مرد بر سر زن اول خود زن دیگر گرفت بعد از آن تا آخر عمر مرد در حق زن اولش ظلم فاحش ثابت و باقیست. (آفاری، ۱۳۷۱: ۱۰-۹)

۸.۹ مطالبات عمومی زنان

از دیگرخواست‌های زنان که به شیوه‌های مختلف در این دوره مطرح می‌شود بحث اصلاح وضعیت خانواده است. آنان در نشریات خود به مواردی همچون آموزش بچه داری و ضرورت تعلیم و تربیت کودکان، زن داری، شوهر داری، بهداشت در خانواده و مدیریت امور اقتصادی خانواده می‌پردازند. تأسیس درمانگاه‌هایی برای زنان به پیروی از همین خواسته‌هاست که در مواردی نیز هزینه ایجاد درمانگاه‌ها توسط خود کنشگران حقوق زنان فراهم می‌شد. از دیگر فعالیت‌های زنان در این دوره می‌توان به ترویج بی‌حجابی، ترویج صنایع وطنی، ارتقاء بهداشت زنان و تأسیس تعاونی‌های اقتصادی برای زنان نام برد.

با مطالعه روند فعالیت‌های کنشگران زن در این دوره چنین دریافت می‌شود که مهمترین مطالبه آنان «حق دستیابی برابر به آموزش برای دختران» است. زنان در پی این خواسته بدون حمایت‌های دولتی و علی‌رغم مخالفت‌های بسیار، در همان سال‌های اول انقلاب مشروطه به تأسیس مدارس اقدام می‌کنند. اما، خواست دستیابی به تحصیل اجباری و رایگان که بتواند گروه‌های بیشتری از زنان را در برگرفته و دستیابی به تحصیلات را در میان زنان عمومی سازد، خواستی است که در دوره‌های بعد زنان به آن دست می‌یابند.

۱۰. ادبیات اعتراضی جنبش زنان

زنان برای عمومی کردن مطالبات خود و نقد مناسبات موجود میان زن و مرد، به اجرای تئاتر و نمایش می‌پرداختند. برخی از گروه‌های نمایشی نگاه نقادانه‌ای به شرایط زن در خانواده و منزلت اجتماعی او، در نمایش‌های خود داشتند. اولین بار که یک زن ایرانی ارمنی به روی صحنه تئاتر رفت در نمایش «طیب اجباری» از "مولیر" بود. این نمایشنامه کم‌دی به حقوق زنان می‌پرداخت. در قسمتی از نمایش نشان داده می‌شود که چگونه شوهران جهیزیه زنان را به اجبار فروخته و پول آن را مصرف می‌کنند، چنانچه زن اعتراضی می‌کرد، تنبیه می‌شد. نکته دیگری که در این نمایش به آن توجه شده بود، ازدواج اجباری دختران توسط پدرانی است که تنها به پول داماد توجه می‌کنند نه علاقه دختران خود. (خسروپناه، ۱۳۸۱: ۴۲-۴۳) گاهی نمایش‌هایی برای گردآوری پول جهت توسعه مدارس برگزار می‌شد. به عنوان نمونه در یکی از این نمایش‌ها که در بهار ۱۲۸۹ در پارک اتابک اجرا شد، ۵۰۰ زن از جمله چند اروپایی شرکت کردند و ۴۰۰ تومان برای تأسیس مدرسه‌ای برای دختران یتیم، کلاس‌های آموزش بزرگسالان و یک درمانگاه زنان جمع شد. (آفاری، ۱۳۷۹: ۲۵۸)

۱۱. حمایت مردان از جنبش زنان: مبارزه با خرافات

بحث حقوق زنان مورد توجه زنان و مردان روشنفکر دوران قرار گرفته بود. دهخدا، نویسنده‌ی روزنامه‌ی «صور اسرافیل»، بود از نخستین کسانی بود که حقوق زنان را طرح نمود. او در مقالات «چرند و پرند»، در چند جا، به ازدواج‌های اجباری و نابهنگام، تعدد زوجات، و خرافات و تعصبات زنانه و ظلم و استبداد پدر و مادر و شوهر، را با لحن طنز مورد بحث و انتقاد قرار داد. از دیگر اشخاص سید اشرف‌الدین حسینی، مدیر روزنامه‌ی «نسیم شمال»، بود که در بعضی اشعار به حقوق زنان و دختران ایرانی و تربیت آنان اشاره می‌کرد. در دوران انقلاب مشروطه ایران، روزنامه‌ی «ملانصرالدین» قفقاز، در صفحات خود، برای مسئله‌ی زن و زنان شرق ستونهای مشخص باز کرد که به روشن کردن افکار و ادامه‌ی این بحث در مطبوعات ایران کمک مؤثری می‌کرد. اشعار و مکتوبات تعدادی از فعالان زنان آن دوره به روشنی بیانگر عدم رضایتشان نسبت به تصویر زن در جامعه است. به طور مثال شعر «جمال زن» از "فخر عظمی ارغون" نمونه‌ای از بیان این نارضایتی است:

جمال زن نه همین زلف پرشکن باشد/ نه عارض چو گل و غنچه دهن باشد

جمال زن به حقیقت کمال و عفت اوست/ چنین زنی همه جا شمع انجمن باشد

صبا ز قول من این نکته را بپرس از مرد/ چرا ضعیفه در این مملکت نام من باشد

اگر ضعیفه منم از چه رو به عهده من / وظیفه پرورش مرد پیلتن باشد

بکوش ای زن و بر تن ز علم جامه بپوش / خوش آن زمان که چنین جامه ات به تن باشد (ساناساریان، ۱۳۸۴، ص ۵۵). مجلات زنان در آن زمان به منظور ترویج ایده‌های خود و به نوعی عصیان علیه فرهنگ مردسالار در مجلاتی مانند مجله «شکوفه» از متون نقد ادبی استفاده کرده و با استفاده از کاریکاتور برای طرد خرافه پرستی، مقایسه مدارس جدید با مکتب خانه، روابط زن و شوهر و خانواده‌های آنان با یکدیگر نشریات را بنوعی هدایت می‌کردند.

۱۲. زنان کنشگر در دوره مشروطه

در میان کنشگران زن دوران مشروطه، برابری در حقوق، متفاوت در نقش بود. نشریات زنان در آن دوره همانند دانش، شکوفه، زبان زنان، جهان زنان، نامه بانوان، عالم نسوان و مراودات زنان به صورت نامه‌هایی که به مجلس و یا به مقامات ارائه می‌شدند و اغلب در نشریات منتشر می‌شدند، بخوبی نگرش‌های زنان در آن دوران را نشان داده است.

بر اساس این نوشته ها، گفتمان این دوره نه تنها خود را در دستیابی به مشارکت سیاسی برابر زن و مرد نشان می دهد بلکه خواهان حقوق برابر در خانواده و کسب علم و دانش است. اصل هجدهم متمم قانون اساسی مصوب ۲۹ شعبان ۱۳۲۵ هجری بر آموزش اجباری آحاد ملت بدون ذکر جنسیت تاکید داشت. در میان مشروطه طلبان نگرش به آموزش زنان یکسان نبود. برخی همانند سوسیال دمکرات ها شامل حزب اجتماعیون اتحادیون ایران معتقد به اجباری بودن آموزش پسران و دختران بدون هیچ محدودیتی بود. گروهی دیگر بر آموزش محدود زنان پافشاری می کردند و گروهی دیگر مانند انجمن اتحادیه طلاب مخالف آموزش زنان بودند.

این تفاوت نگرش نسبت به آموزش زنان تنها به مشروطه خواهان محدود نمی شد. بلکه، برخی از فعالان زنان نیز قائل به تفاوت میان آموزش زنان و مردان بودند. زنان با استناد به اصل ۱۸ متمم قانون اساسی که بر اجباری بودن آموزش بدون ذکر شرط جنسیت تاکید می کرد، خواهان دستیابی دختران بدون قید و شرط به آموزش بودند اما لزوماً دستیابی به آموزش در نگرش این فعالان به برابری نقش های اجتماعی میان زنان و مردان منتهی نمی شد. در این دوره نقد فرهنگ مردسالار یکی از دغدغه های فعالان حقوق زنان است. این فعالان از طریق انتشار مقالاتی در روزنامه های مشروطه خواه به شرایط زندگی زنان ایرانی و نگرش مردان به آنان اعتراض می کردند و فرهنگ مردسالارانه را به چالش می کشیدند، به گفته یکی از اعضای انجمن مخدرات وطن:

بدبخت تر از ما زن های ایرانی کسی نیست که برادران وطن و پدران غیور ما که هم دین و هم کیش ما هستند ما را آلت دست خود قرار داده اند... اگر فی الواقع راست می گوئید [که] از راه غیرت و تعصب این حرف ها را می زنید، [که] زن ها تنبل و تن پرور هستند، چاره این کار بسیار سهل است. چندین مدرسه باز کنید و دخترانتان را که تازه اول نمو آنهاست بگذارید تحصیل کنند، صنعت فرا گیرند تا مثل ما تن پرور و بی سواد و بی علم نباشند تا هم شما و هم ما سرپلند باشیم. (خسروپناه: ۱۳۸۱، ۴۴)

۱۳. نگرانی های جنسیتی زنان و مطالبات آنان

فعالان زن نه تنها خواهان برابری در آموزش بودند بلکه به نوعی دچار نگرانی های جنسیتی و مطالباتشان داشتند. تبعیض های جنسیتی بین دختران و پسران، به تفاوت میان آنان در بزرگسالی منتهی می شود. نمونه دیگر تاج السلطنه از اعضای انجمن حریت زنان است. او در

خاطرات خود به نام «خاطرات تاج السلطنه» به نوع جامعه‌پذیری دختران ایرانی انتقاد کرده و ریشه این نوع جامعه‌پذیری را نه فردی بلکه اجتماعی و ریشه در فرهنگ و ناآگاهی زنان می‌داند. (تاج السلطنه، ۱۳۶۲: ۵۶)

تفاوت در «نقش‌های جنسیتی» که زنان را مادر و همسر تلقی می‌کرد و در نتیجه آموزش زنان را در خدمت تربیت بهتر اطفال و خانه‌داری می‌دانست، از عوامل توسعه آموزش بود. مثلاً در مقالاتی که در نشریه «دانش» منتشر می‌شد به موضوعاتی همچون «تربیت کودک، خانه‌داری، شوهرداری، مباحث اخلاقی و معنوی و نیز مباحث پزشکی و بهداشتی» پرداخته می‌شد. مجله «دانش» از مخاطبان خود می‌خواست که تحصیل و علم‌آموزی کنند و نسبت به وظایف خویش در خانواده آگاه شوند تا بتوانند همسران و مادران خوبی برای شوهران و فرزندان خویش باشند. البته از آن طرف نشریه «دانش» از مردان هم می‌خواست تا با محبت و عاطفه بیشتری با همسران خود رفتار کنند و به آنان اجازه تحصیل دهند و در مسائل مربوط به امور خانه و خانواده با همسران خویش مشورت کنند.

نمونه دیگر روزنامه «شکوفه» است که درباره خط مشی خود در سرلوحه روزنامه می‌نویسد: «روزنامه‌ای است اخلاقی، ادبی، حفظ‌الصحة اطفال، خانه‌داری، بچه‌داری، مسلک مستقیمش تربیت دوشیزگان و تصفیه اخلاق زنان راجع به مدارس نسوان». علاوه بر این شکوفه به مباحثی همچون تساوی حقوق زن و مرد، لزوم آموزش دختران و زنان و نیز مخالفت با ازدواج‌های زودرس می‌پرداخت. (همان: ۲۳۲)

روزنامه «زبان زنان» نیز همانند دیگر نشریات آن دوره در ابتدا به مباحثی مانند «خانه‌داری، شوهر‌داری، بچه‌داری، بهداشت فردی و خانواده» می‌پرداخت. اما، به تدریج به مباحث سیاسی روز وارد شد. «زبان زنان» اولین نشریه‌ای است که نامی زنانه داشت و در خارج از تهران (اصفهان) منتشر می‌شد. نامیدن مجله به نام «زبان زنان» نوعی طرح شکنی بی‌پروا در جهت وارونه‌سازی مفاهیم غالب فرهنگی بود. «زبان زنان» با مفاهیم زن‌ستیزانه مقابله می‌کرد. مثلاً در کلیشه‌های زن‌ستیزانه، زبان زن باید کوتاه باشد، زبان زن فتنه‌آفرین است، زن غیبت‌کننده است و مهار این آلت فتنه از آرمان‌های مردسالارانه است. «زبان زنان» با وارونه‌کردن این مفاهیم، بار منفی آن را برای خلق فضایی برای زن به باری عمیقاً مثبت تبدیل می‌کند. نکته مهم دیگری که در نگاه به «زبان زنان» خود را نشان می‌دهد این است که این نشریه صرفاً زنانه است. بر صفحه اول روزنامه زبان زنان این عبارت درج شده بود که تنها از زنان و دختران نوشته می‌پذیرد. امری که در آن زمان بسیار بدعت‌آمیز به نظر می‌رسید. همین

مطالبات و ویژگی‌های جنبش‌های سیاسی زنان در دوره ... (فائزه توکلی و دیگران) ۱۱۳

نگرش باعث شد تا روزنامه زبان زنان به حوزه‌هایی مانند سیاست که ورود آن برای زنان ممنوع بود، وارد شود. (نجم آبادی، افسانه، ۱۳۹۷: ۳۴) این در حالی است که نشریه ای همانند دانش تاکید داشت که نمی‌خواهد وارد سیاست شود.

فخر آفاق پارسا مدیر نشریه «جهان زنان» هدف این نشریه را تربیت خود، تعلیم نوع خود، ثبوت والامقامی خود و روش زندگی می‌داند. او عمل ما را تنها از روی تبعیت از شریعت نبوی و دین اسلام است و آن چه می‌خواهیم از اوامر حضرت حق طلب می‌کنیم دانسته و نگرش حاکم بر مجله «جهان زنان» و روش‌هایی که برای احقاق حقوق زنان به کار می‌گرفت را با نشریات دیگر به ویژه «زبان زنان» و «نامه بانوان» تفاوت جدی می‌دانست. فخر آفاق پارسا معتقد بود که نباید زنان در سیاست مداخله کنند و یا با مخالفان حقوق زنان بستیزند بلکه وظیفه فعالان زنان و نشریات زنان این است که با همان احساسات و عواطف صداقت و تقاضای حمایت از مردان زمامدار بخواهند که وسیله تعلیم و تربیت را برای زنان بیشتر فراهم کرده و در تمام شهرها توسعه دهند. او دستیابی به حقوق اصلی و تساوی حقوقی زن و مرد و شانه به شانه با مردان کار کردن را امری دور از دسترس می‌دانست و می‌نوشت این‌ها را به اخلاف خود بگذارید. این تفاوت نگرش موجب انتقاد نشریات تندروی زنان می‌شد. (همان: ۷۸-۷۹)

۱۴. گفتمان تجددخواهی

در میان فعالان زنانی که از حقوق برابر دفاع می‌کردند اقلیتی تجدد خواه وجود داشتند که بر برابری زن و مرد تاکید داشتند، که می‌توان از میان آنان به شهناز آزاد مدیر مسئول «جهان زنان» و صدیقه دولت آبادی مدیر مسئول «زبان زنان» اشاره کرد. این دو بر مشارکت سیاسی زنان تاکید داشتند و آموزش برابر را همزمان با ضرورت حضور زنان در عرصه سیاسی و تشکیل انجمن‌های زنان دنبال می‌کردند. اما در مقابل این زنان تجدد خواه دو گروه وجود دارند. یک نگاه متعلق به زنانی همانند خانم دکتر کچال در نشریه «دانش» است که با نگاهی خنثی‌تر به حقوق زنان، آموزش زنان را راهی برای تبدیل زنان به مادران و همسرانی بهتر می‌دانست. نگاه دیگر متعلق به گروهی هم چون فخر آفاق پارسا در نشریه «جهان زنان» است که نگاهی عملگرایانه به دستیابی به حقوق زنان داشت. فخر آفاق پارسا معتقد به برابری زنان و مردان بود، اما موفقیت در دستیابی به خواسته‌های زنان را تمرکز بر «حق آموزش» می‌دانست. او پیگیری برابری حقوقی میان زن و مرد در عرصه خانواده و عمومی را به نسل بعد می‌سپارد. او برای

مشروعیت بخشیدن به خواسته آموزش زنان با تکیه به تفاسیری مترقی از اسلام به نقد مردانسی می‌پردازد که آموزش زنان را مخالف اسلام می‌دانند.

غالب مدافعان حقوق زن در تلاش بودند تا جامعه مردسالار را از مزایای همسر و مادری تحصیل کرده آگاه کنند. بنابراین حقوقی که برای زنان می‌خواستند لزوماً حقوقی نبود که به زن فرصت تثبیت استعداد، خلاقیت و زندگی مستقل را دهد. بلکه حقوقی بود که زن را تبدیل به مادر بهتر و همسر بهتری در چارچوب خانواده می‌کرد. (آفاری، ۱۳۷۱: ۹۱) به نظر می‌رسد که زنان در آن دوره به دلیل تسلط نگرش‌های مردسالارانه و نیز جنینی بودن فعالیت‌های زنان نمی‌توانستند خواسته‌های پیشروتری را پی‌گیری کنند. آنان مجبور بودند برای دستیابی به خواست «حق آموزش»، نشان دهند که زنان تحصیل کرده می‌توانند مادران و همسران بهتری باشند و بنابراین تحصیل زن در خدمت وطن است. البته می‌توان بر این نکته تأکید کرد که این شیوه غالب بر فعالیت‌های زنان در آن دوره بوده است و گر نه افرادی چون صدیقه دولت‌آبادی ضمن تأکید بر فواید تحصیل زنان برای خانواده و تربیت فرزندان وطن، شرکت زنان در فعالیت‌های سیاسی را ضروری می‌دانستند.

علی‌رغم تفوق گفتمان دسترسی به آموزش دختران برای ایفای نقش بهتر آنان در خانواده، فعالیت‌های زنان به دلیل باز شدن فضای سیاسی در دوران مشروطه بسیار گسترده بوده است. بنابراین این کنشگران نقش بسیار گسترده‌تری از آن‌چه برای زنان ترویج می‌کردند (مادرخوب تحصیل کرده) در جامعه آن روز ایفا می‌کردند. به طوری که در هیچ دوره‌ای به اندازه دوران مشروطه ما با انجمن‌ها و نشریات خاص و مستقل زنان روبرو نبوده ایم. از طرف دیگر با مطالعه نشریات و مراودات زنان در آن دوره به این نتیجه می‌رسیم که دو دیدگاه در میان فعالان زنان عمده بوده است. دیدگاهی تجدیدگرا که تحت تأثیر گفتمانی برابر طلب و آزادی خواه مسلط در غرب است و در زمان مشروطه به وسیله مشروطه‌طلبان و روشنفکرانی که با افکار غربی آشنا بودند، ترویج می‌شد. ضرورت مشارکت سیاسی اغلب توسط این دیدگاه مطرح می‌شد. دیدگاه دیگر بر تفاسیر جدیدتر از اسلام تأکید می‌کرد و مشروعیت خواسته‌های خود را با توجه به گفته‌های بزرگان دین، بیان می‌کرد. البته این دو دیدگاه از هم مجزا نبودند و از گفتمان‌های هم استفاده می‌کردند اما نوعی تسلط گفتمانی در هر کدام از این دو دیده می‌شود.

۱۵. نتیجه‌گیری

اگرچه نمی‌توان نگرش چگونگی حضور و جنبش زنان ایران را به نوعی نگرش خاص تقلیل داد، اما با توجه به دسته‌بندی نظریه‌های ریتزر، نگرش زنان ایران راجع به توصیف وضعیت زنان، بیشتر در چارچوب نظریه‌های نابرابری جنسیتی (نابرابرگرا) می‌گنجد. جنبش زنان ایران غالباً به چارچوب‌های نظام فرهنگی وفادار می‌باشد، اما در عین حال خواستار اصلاح نابرابری‌ها و بازنگری آن براساس شرایط زمانی است. بدین ترتیب، جنبش زنان ایران با توجه به اصل نظریه آلن تورن و نظریه قدرت فوکو می‌تواند مورد مطالعه قرار گیرد.

به نظر می‌رسد حضور زنان در جنبش‌های تاریخ معاصر ایران یک جنبش توده‌ای نیست. یعنی عوامل فعال آن زنان جامعه به گونه‌ای عین هم نیستند، بلکه بیشتر فعالان و دست‌اندرکاران آن شامل نخبگان زن نمی‌گردد. منظور از نخبگان زن، زنان متصدی کرسی‌های دانشگاهی، نویسندگان زن و متصدیان مناصب دولتی رده بالا می‌باشد.

در مجموع، در دوره مشروطه، زنان برای نخستین بار در طول تاریخ ایران توانستند به طور جدی و تاثیرگذار وارد فعالیت‌های اجتماعی در عرصه عمومی شوند. تمرین کنش جمعی، به کیفیت تازه در میان زنان تبدیل شد و به آنها این توانایی را داد تا در جهت تغییر وضعیت زنان دست به عمل بزنند.

با نگاهی به جنبش زنان و حضور آنان در انقلاب مشروطه میتوان به ویژگی‌های زیر در جنبش‌های زنان در این دوره دست یافت:

- جنبش زنان ایران جریانی تاریخی همراه با اوج و حضيض و فرود و افول آن می‌باشد.
- این جنبش متأثر از جریانات خارجی و برخی ضرورت‌های داخلی است.
- دولت و دین دو نهاد موثر در شکل‌گیری مطالبات زنان است.
- بین گفتمان‌های دولت و گفتمان مطالبات مدنی رابطه وجود دارد. این ارتباط یا به صورت همگرایی است یا به صورت واگرایی.
- سلطه پدرسالارانه و سلطه حکومت استبدادی در کنار هم فشار مضاعفی را بر جنبش زنان وارد کرده است.
- خاستگاه جنبش زنان در این دوره، زنان تحصیل کرده طبقه متوسط رو به بالای تهران و شهرهای بزرگ ایران بوده است. یکی از ویژگی‌های جنبش زنان در این دوره آن است

- که رهبران جنبش، نشریات و انجمن‌های زنان در چندین شهر بزرگ دیگر (به غیر از تهران) نیز حضور داشته‌اند از جمله تبریز، اصفهان، شیراز، مشهد و رشت.
- بررسی نشریات و مراودات زنان در این دوره نشان می‌دهد که بین گروه‌های زنان در شهرهای مختلف و همچنین گروه‌های زنان ساکن تهران ارتباط وجود داشته است. آنها به گفته‌ها و نوشته‌های همدیگر آشنا بوده‌اند و به نظر می‌رسد که ارتباطات مستقیم و غیر مستقیمی بین کنشگران جنبش وجود داشته است. آن چه که امروزه ما می‌توانیم به عنوان «شبکه ارتباطی» معنا کنیم.
 - جنبش توسط برخی روشنفکران مرد مورد حمایت قرار می‌گرفت. به نظر می‌رسد که مردان روشنفکر تحت تاثیر گفتمان تجدد خواهی حمایت بیشتری از خواسته‌ها، مطالبات و آرمان‌های زنان هم عصرشان به نسبت اخلافشان داشته‌اند. حتی در مواردی می‌توان به پیشگامی مردانی هم چون وکیل الرعایا، میرزاده عشقی، و آخوندزاده در طرح آرمان‌های تساوی خواهانه اشاره کرد.
 - جنبش زنان در این دوره، عموماً به روشنفکران محدود است و با توجه به شرایط آن روز جامعه ایران و نیز توان و امکانات کنشگران حقوق زنان، توان عمومی کردن مطالبات زنان حتی در میان اقشار متوسط جامعه ایران نیز محدود بوده است.
 - جنبش زنان در این دوره جنبشی خواسته محور است و خواسته محوری آن حول «دستیابی زنان به آموزش و کسب دانش» قرار داشت.
 - جنبش زنان در این دوره دارای ساختاری غیر منسجم و با امکانات و فرصت‌های محدود برای فعالیت همه زنان بود و اکثر فعالیت‌ها به گروه‌های کوچک و غالباً مخفی که هر از گاهی برای بحث در مورد موضوعاتی مربوط به زنان دور هم جمع می‌شدند، محدود بوده است.
 - در این دوره جنبش زنان با ملی‌گرایی پیوند گسترده‌ای داشت. با وجود محدودیت‌هایی که کنشگران زن در آن دوران با آن مواجه بودند اما بررسی فعالیت‌های آنان نشان دهنده اراده‌ای قوی و تعهدی بالا برای تغییر آن چه وضعیت فرودست زن می‌دانستند؛ بود. این زنان کنشگران شجاعی بودند که از تمامی امکانات شخصی و فرصت‌های خود برای کاهش رنج زنان استفاده می‌کردند. زنان عملگرایی که بسیار جلوتر از زمان خود

مطالبات و ویژگی‌های جنبش‌های سیاسی زنان در دوره ... (فائزه توکلی و دیگران) ۱۱۷

می‌اندیشیدند و بر زمین سفت واقعیت‌ها تکیه داشتند و با شناخت محدودیت‌های زمان خود دست به اقدام می‌زدند.

کتاب‌نامه

- آخوندزاده، فتح‌علی (۱۳۵۶)، تمثیلات، ترجمه محمد جعفر قراجه داغی، تهران، انتشارات خوارزمی.
- آفاری، ژانت، (۱۳۷۹). انقلاب مشروطیت ایران ۱۹۱۱-۱۹۰۵، ترجمه رضاضایی، تهران: بیستون
- آفاری، ژانت، (۱۳۷۷). انجمن‌های بیداری زنان در نهضت مشروطه، ترجمه دکتر جواد یوسفیان بی‌جا، نشر بانو.
- اتحادیه، منصوره (۱۳۶۰)، خاطرات تاج السلطنه، تهران، نشر تاریخ.
- اتحادیه، منصوره (۱۳۸۸). زنانی که زیر مقنعه کلاه‌داری کردند، زندگی ملک تاج خانم السلطنه، نشر تاریخ ایران
- احمدی خراسانی، نوشین؛ اردلان، پروین، (۱۳۸۲)، سناتور، تهران، توسعه.
- انصاف‌پور، غلام‌رضا، (۱۳۶۹). قدرت و مقام زن در ادوار تاریخ، تهران، شرکت نسبی قانون کتاب.
- بشیریه، حسین. (۱۳۷۲). انقلاب و بسیج سیاسی، تهران، دانشگاه تهران.
- بشیریه، حسین. (۱۳۷۴). جامعه‌شناسی سیاسی، نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی، تهران نشر نی.
- پایدار، پروین، (۱۳۷۹). زنان در فرایند سیاسی ایران در قرن بیستم، ترجمه شهرام زرندار، تهران: جامعه ایرانیان،
- تاج السلطنه، خاطرات، (۱۳۷۱) به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی)، نشر تاریخ ایران.
- خسروپناه، محمد حسین، (۱۳۸۱) هدف‌ها و مبارزه زن ایرانی، نشر پیام امروز.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، محمد معین، علی اکبر دهخدا ویراستار حمید حسنی، انتشارات دانشگاه تهران؛
- ریتزر، جورج، (۱۳۹۸) نظریه جامعه‌شناسی، ترجمه هوشنگ نایی، نشر نی.
- زادبر، علیرضا، (۱۴۰۱)، "تحلیل جامعه‌شناختی از منافع و کنش‌گری انجمن‌ها و احزاب سیاسی در مشروطه گیلان"، دوفصلنامه جامعه پژوهی فرهنگی، سال ۱۳، ش ۱۷، ۴۰-۴۰.
- ساناساریان، الیز، (۱۳۸۴)، جنبش حقوق زنان در ایران، مترجم؛ نوشین احمدی خراسانی، تهران، اختران.
- شیرالی، فاطمه (۱۳۸۴) انجمن‌های تهران در عصر مشروطیت، تهران، انتشارات باران اندیشه.
- عضدانلو، حمید، (۱۳۸۵) میشل فوکو: اندیشه ورز نااندیشیده‌ها، اطلاعات سیاسی اقتصادی، سال ۲۰، شماره ۷-۸، ص ۱۸۶-۱۸۵.
- فوکو، میشل، (۱۳۸۴) حقیقت و قدرت، ترجمه بابک احمدی، کتاب تردید.

کوهن، استفورد (۱۳۶۹) تئوریهای انقلاب، ترجمه ع. طیب، تهران: قومس .
گیدنز، آنتونی (۱۳۷۴)، درآمدی بر جامعه‌شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، انتشارات نی .
مستوفی، عبدالله (۱۳۷۱) شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری قاجاریه، تهران، زوار.
مشیرزاده، حمیرا، (۱۳۸۱) درآمدی بر جنبشهای اجتماعی، انتشارات پژوهشکده امام خمینی.
ملکزاده، مهدی (۱۳۸۳)، تاریخ انقلاب مشروطه، جلد ۱، انتشارات سخن .
ملکزاده، الهام (۱۳۸۵) «وضعیت امور خیریه تهران در دوره مشروطیت»، گنجینه اسناد.
مومنی، محمد باقر، (۱۳۹۳) دین و دولت در عصر مشروطیت، سوئد، نشر باران .
ناظم الاسلام کرمانی، محمد (۱۳۷۷) تاریخ بیداری ایرانیان، تهران: انتشارات پیکان .
نش، کیت (۱۳۸۰)، جهانی شدن، سیاست و قدرت؛ ترجمه محمد تقی دلفروز.

Dahrendorf .R(1988) The Modern Social Conflig .New York :Weidenfeld and Nicolson.

ErvandAbrahamian,(1982) Iran Between Two Revolution (Princeton: Princeton University Pressp6.

Foucauit, M.(1980) Discipline and Punish: the Brith of the prison, Trans. A. Sheridan.

Foucauit, M.(1980) Power/ Knowledge, Edited by Colin Gordon, Brighton.

Foucauit, M.(1979) Discipline and Punish: the brith of the prison, Trans. A.Sheridan.Harmonds worth:
Penguin.

Foucauit, M. (1980) Power/ Knowledge, Edited by Colin Gordon, Brighton.

GityNashat, Women And Revolution in Iran, Westview Press, 1983, p. 26